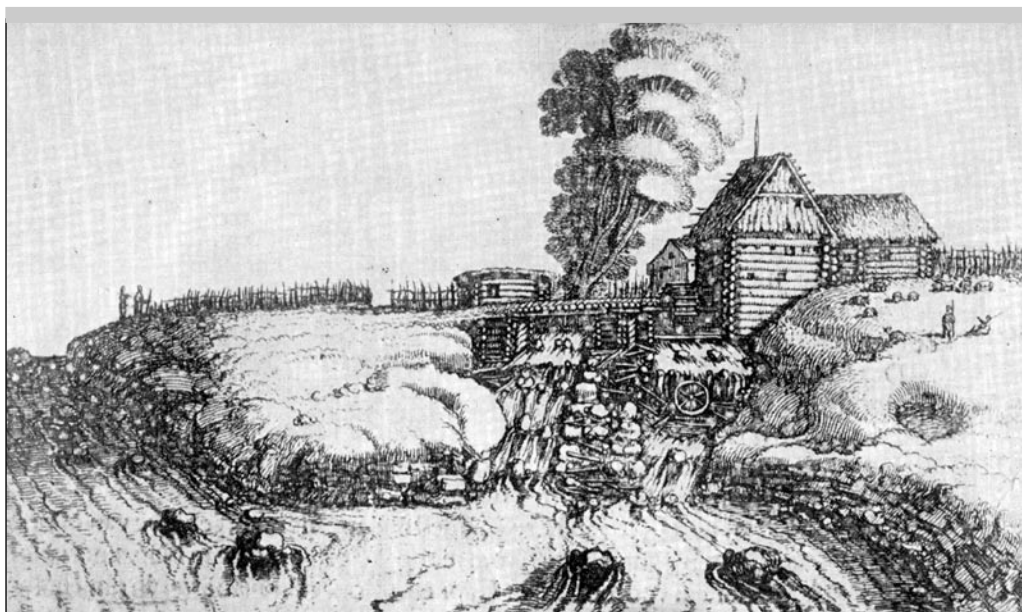

Manufaktuuriettevõtlusest ja veskitest Narva jõel 17. saj. II poolel

Enn Küng

Veski Narva kosel – illustratsioon Hollandi diplomaadi Anton Goeteerise 1615. aasta reisikirjast.

Manufaktuuride sisseseadmisest Rootsis

17. sajandi jooksul toimusid Rootsi majanduses märkimisväärsed muutused. Mäenduse arenedes tekkisid manufaktuurid. Majanduse ümberorienteerumine oli komplitseeritud protsess kõikidele osapooltele. Rootsil endal olid pakkuda kaevandused ja metsad, kuid uusi ideid ja investeeringuid tuli otsida väljastpoolt riiki, peamiselt Madalmaadest. Just võõrad finantsid käivitasid majanduslikud ideed, mis võimaldasid tehnilisi ja töökorralduslikke uuendusi. Samas ei tohi unustada riigi kasvavaid ressursivajadusi,

mis esmajoones olid tingitud peaaegu katkematutest sõdadest. Rootsi majanduse eripära arvestades oli oma osa ka välisellimustel. Teisisõnu: Rootsi edu tulenes loodusressursside olemasolust, mida teistel sageli ei olnud. Areneva manufaktuuriettevõtluse taga oli merkantilistlikult mõtleva riigi toetus. Valmistoodangu eksporti eelistati toorainete väljaveole. Esialgu puudusid õigusaktid, mis oleksid manufaktuuride tegevust Rootsis reguleerinud. Manufaktuurid ja ettevõtjad said oma tegevuse rajada konkreetsetele riiklikele privileegidele, mis kindlustasid ettevõttele monopoolse sei-

sundi kas teatud tegevusvaldkonnas või territooriumil. Manufaktuuriettevõtetele tehti mitmesuguseid soodustusi protektsionistliku kaitse, tolli- ja maksusoodustuste, töötajate sõjaväeteenistusest vabastamise, ulatuslike riiklike tellimuste jms. näol.

Tsentraliseeritud tootmist ja suuremat töötajaskonna kontsentratsiooni eeldavas mäenduses ja metallurgias toimus omakorda erinevatesse harudesse jagunemine. Metallitootmises spetsialiseeruti messingi, terase, pleki, traadi, suurtükkide ja muu relevantuse valmistamisele. Ka linnades leidis kitsamale tootmisalale spetsialiseerunud manufaktuuriettevõtteid, nagu kangakudumine, paberiveskid, köiepunumine, laevaehitus jms. Kõik need tootmisharud olid Rootsi oludes uudsed. Sellest tulenevalt vastandusid manufaktuurid traditsioonilisele tsunftikäsitööle. Karl XI (1660/1672–1697) majanduspoliitika domineeriv tendents oli manufaktuuride arendamine. See langes ühte absolutistliku valitsemisega kaasnenud kameralismiõpetusega. Ometi olid 17. sajandi Rootsi manufaktuurid Lääne-Euroopa, eelkõige Madalmaade ja Inglismaa ettevõtetega võrreldes alles kujunemisjärgus. Rootsi manufaktuuri tööstuse hiilgeajaks loetakse 18. sajandit.¹

Ka Rootsi ülemereprovintsidest Eesti-, Ingeri- ja Liivimaal tekkisid 17. sajandil mitmed manufaktuuri laadsed ettevõtted, ehkki nende majanduseeldused polnud samasugused kui emamaa manufaktuuridel. Puudus seos mäenduse ja metallurgiaga. Läänemere provintside manufaktuurid olid sageli osa mõisamajandusest (klaasikojad, soolavalmistamine, lubja, telliste ja ehituskivide tootmine jms.). Reduktsioonijärgsed kroonumõisad pidid manufaktuuride arendamisest igati osa võtma. Oli ka manufaktuuri ettevõtteid, mis rahaldasid linnaelanike igapäevaseid vajadusi (paberi-, vase-, vanutus-, sae- jm. veskid, tekstiili-, naha- ja metallimanufaktuurid). Osa toodangust suunati eksporti. Laevaehituse ja laevadele vajalike tarvikutega (laevaosad, purjed, köied jms.) oli tegeldud nii mõisates kui ka linnades. Otseselt sõjaväe vajaduste katteks oli valmistatud salpeetrit. Üldiselt oli provintside manufaktuuri tööstus veelgi algelisem kui Rootsi emamaal ja vahe traditsioonilise tsunftikäsitööga seisnes sageli ainult eriprivileegides. Töövõtted ei erinenud. Läänemere provintside tähtsaimad ja arenevad manufaktuuri ettevõtluse piirkonnad olid Riia ja Narva. Mõlemas neis mängis olulist osa energiaallikana veejõu olemasolu ja toorainena Vene kaupade kättesaadavus.²

¹ E. F. Heckscher. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, II*, Stockholm, 1936, lk. 368, 500–515, 585–590, 680; Istorija Švecii. Moskva, 1974, lk. 206–219; P. Nyström. *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet*. Stockholm, 1983, lk. 61–137; B. Douhan. *Arbete, kapital och migration: valloninvandringen till Sverige under 1600-talet*. *Studia Historica Upsaliensia*, 140. Uppsala, 1985; G. Behre, L.-O. Larsson, E. Österberg. *Sveriges historia 1521–1809: Stormaktsdröm och småstatsrealiteter*. Stockholm, 1992, lk. 70–71, 78–79; L. Magnusson. *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm, 1996, lk. 231–233.

² O. Liiv. *Die wirtschaftlich Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. I. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel*. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. XXVII, Tartu 1935, lk. 79–81; A. Soom. *Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel*. – Linnad ja Alevid, 1937, 1, lk. 4–10; A. Soom. *Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund, 1954, lk. 172–179; A. Soom. *Die merkantilistische Wirtschaftspolitik Schwedens und die baltischen Städte im 17. Jahrhundert*. – *Jahrbücher für Geschichte Ost-europas* (1963), lk. 203–215 A. Soom. *Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert*. In: *Hansische Geschichtsblätter*, 79. Jh., 1961, lk. 80–100; S. Dahlgren. *Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs*. – *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert* (*Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia* 11), hrsg. von A. Loit, H. Piirimäe. Uppsala, 1993, lk. 20–21; A. Loit. *Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich*. In: *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert* (*Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia* 11), hrsg. von A. Loit, H. Piirimäe. Uppsala, 1993, lk. 63–81. Üksikute tänasel Eesti alal tegutsenud ettevõtete kohta vt. nt.: J. Koit. *Om saltsjuderi i Estland under svenska tiden*. – *Svio-Estonica. Årsbok utgiven av Svensk-Estniska samfundet*, Lund, 1949, lk. 44–73; M. Roosma. *Hüti klaasikoda Hiiumaal. Jooni klaasimanufaktuuri tegevusest Eestis XVII sajandil*. Tallinn, 1966; Paberiveskist kombinaadiks: kolm sajandit V. Kingissepa nim. Tallinna Tselluloosi- ja Pabrikombinaadis. Koost. O. Karma ja E. Jaanvärk. Tallinn, 1968.

Esimesed saeveskid Narvas

29. augustil 1643 kirjutas Rootsi Moskva-resident Peter Anton Loofeldt Narva eeldustest muutuda Vene ja rahvusvahelise kaubanduse laokohaks: „Kui Tema Kuninglik Majesteet armuliselt lubaks Narva kodanikel ja elanikel nende oma äranägemist mööda, ehkki omaenese kuludega, rajada jõe saeveskeid, andes neile teatud hulga aastaid aega neid veskeid vabalt kasutada, pärast kokkulepitud aastate möödumist aga annaks mööduka maksu eest neile ja nende pärijaile eelisõiguse neid veskeid kasutada (ja juba leidubki mõningaid, kes on valmis sellist tööd ette võtma), siis see annaks linnale uue, seni veel peaaegu tundmatu kaubanduse, sest kui üks kaupmees näeb, et tema naaber sellest kasu saab, ei istu ta kaua vagusi, vaid teeb samasuguse asjaga algust, ja nii ei tuleks vahendeid mitte ainult Narva jõe, vaid ka Jami oja [Luuga või selle harujõgi Rosona – E. K.]. Mis puutub aga laudadesse, mida suurte kulu- tustega on saamestel juba mitmes sordis saagida lastud ja mida kaupmeestele kasutoovalt Lübeckisse ja ka muudesse kohtadesse saadetakse, siis hakkaks neid palju rohkem välja minema, nad tooksid igal aastal märkimisväärset tulu litsentsitollidest, riigile aga kasvaks kasu uue aktsiisi pealt. Puitu saaks Venemaalt välja vedada niihästi Narva jõe kui ka Jami oja kaudu – selle hõlpsus on hästi näha ja täiesti ilmselge.”³ Niisiis pidi veskite rajajatele antama esialgu n.-ö. vaba-aastad, mille jooksul nad riigile makse ei tasunud, küll pidi viimane väljaveetavatelt kaupadelt saama tollitulul.

Edasi märkis Loofeldt: „... kaupmeestele oleks tulus kasulikku manufaktuure Narvas ja mujal sisse seada, kus saaks kanepit töödelda, laevavarustust toota, sest selleks

on vajalikud asjad olemas: tõrva suudavad talupojad piisavalt põletada ja Narva vedada ning nõnda oma leiba teenida. Tänu Jumalale leidub puitu Liivimaal, Ingerimaal ja Venemaal. Lina saaks linariideks (*canefas*) või purjeriideks jm. kasulikeks asjadeks muuta.”⁴

Toodud mõtted oli Loofeldt kirja pannud seoses keskvoimude 1640. aastate alguse kavaga tuua Venemaa-kaubandus Arhangeliskist Narva ja teistesse Soome lahe linnadesse, mis eeldas kohapeal kaubandusele mitmesuguste vabaduste ja soodustuste andmist (*libertas commerciorum*).

Kümme aastat hiljem, kui taas tõusis pävakorda Venemaa-kaubanduse intensiivistamine Soome lahe linnades ja sel eesmärgil kavandati Narvas ametisse määrata kuninglik linnusekrahv, kirjutas Ph. von Krusenstiern 1. augustil 1653 peamise kandidaadina sellele kohale, et tulevane linnusekrahv peab „kõigest jõust kaasa aitama sellele, et nende linnade juures seataks sisse igasugu manufaktuure, niihästi maa üldisteks vajadusteks kui ka selleks, mis laevaehituseks tarvis; et muudest kohtadest toodaks maale häid meistreid ja käsitöölisi; et väljaminevaid tooraineid kunstipäraselt, hästi ja korralikult töödeldaks; et maad nõnda varustataks, ja mida maal ära ei tarvitata, see kuninglike litsentside, portooriumi ja teiste sissetulekute suurendamiseks kasuga välja veetaks; et ühtlasi noorsugu maal ja linnades jõudeolekust eemal hoitaks ning kaubanduse, heade kunstide ja käsitöö õppimise kaudu ausa kutsetegevuse juurde toodaks.”⁵

Kuigi Loofeldti memoriaalist ilmneb, et Narvas või selle tagamaal oli juba laudu saetud ja neid „kaupmeestele kasutoovalt Lübeckisse ja ka mujale kohtadesse saadetud”, ei ole saeveskitest ega ka puidukaupade vara-

³ Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet, dokument nr. 13, lk. 63–64. A. Soom pidas ekslikult memoriaali autoriks Ph. Krusenstierni: A. Soom. Die Politik Schwedens bezüglich des Russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636–1656. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. XXXII, Tartu, 1940, lk. 192.

⁴ Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet, lk. 65.

⁵ *Instruction Wornach Ihrer Königl: Mayt: zu Schweden über dero Fürstenthumb Estlandt und Ingermanlandt, sambt darinnen belegene Statte, Reval, Narva und Nijen verordneter [---] undt BurgGreffe zue Narva der WohlEdle und Veste, Philip von Krusenstiern sich zue verhalten.*: Rootsi Riigiarhiiv Stockholmis (= RA), Livonica II, vol. 649.

semast väljaveost⁶ midagi täpsemat teada.

Hollandi diplomaat Anton Goeteeris mainib 1615. aastal oma reisikirjas mitut Narva kosel asunud vesiveskit (*mehrere Wassermühlen*), jättes aga täpsustamata, millega need veskid tegelesid. Üht kosel paiknenud vesiveskit on kujutatud reisikirjeldusele lisatud illustratsioonil.⁷ Narva jõe äärseid kroonule kuulunud veskeid ja veskikohti mainitakse korduvalt ka linnale alates 1585. a. kuni 17. saj. keskpaigani antud privileegides ja resolutsioonides.⁸ Kõige järgi otsustades oli tegu jahuveskitega, mida 1640. aastate dokumentides paaril korral nii ka nimetatakse. Nimelt oli kroonu huvitatud sellest, et linnaelanikud jahvataksid oma vilja koos garnisoniga ega ehitaks endale eraldi viljaveskeid. Seetõttu lükati kõik linnapoolsed vastavad taotlused tagasi.

Esimene allikaline teade võimalikust saeveski ehitamisest Narva kose Ivangorodipoolsele kaldale pärineb 16. augustist 1617, kui Gustav II Adolf tegi vastava korralduse Ivangorodi asehaldurile Anders Erikssonile.⁹ Oletatavasti jäi see saeveski siiski rajamata.¹⁰

Narva rae ja kodanikkonna taotlusest ehitada sobilikesse kohtadesse sae- ja vanutusveskeid on juttu kuninganna Kristiina poolt 29. novembril 1648 linnale antud privileegides. Mingit konkreetset otsust kuninganna ei langetanud, vaid delegeeris küsimuse kohalikule kindralkubernerile Carl Mörnerile (ametis 1645–1650).¹¹ See otsus tulenes tõenäoliselt Narva kuningliku bürgermeistri Jakob Fougti 1646. a. märgukirjast kuningannale, milles ta mainis, et kuna Narva jõgi voolab tühjalt ja kasutult, võiks Narva kodanikel võimaldada jõe äärde sae- ja vanutusveskeid ehitada ning neile selleks krunte anda.¹²

1640. aastate lõpul ja 1650. aastate alguses realiseeruski kava sisse seada saeveskid Narva jõe ääres. Sellest on jäänud arhiiviallikatesse ka täpsem jälg. Nii on Narva bürgermeister Cordt Pöppelmann¹³ ja rentmeister Jonas Persson¹⁴ Ingerimaa kindralkubeneri C. Mörneri loal saanud 19. mail 1649 maa-pealik Hans Drakelt Narva jõel ülevalpool koske nn. Joala jõevoolu juures asetseva saare „immisiooni”¹⁵ korras oma käsutusse,

⁶ H. Piirimäe, kes on uurinud Narva 17. saj. teise kümnendi kaubandust, ei sedasta sel ajal Narvast puidukau-pade väljavedu: X. Piirimäe. O sostojanii Narvskoj torgovli v načale XVII veka. – Skandibnavskij sbornik, XI, Tallinn, 1966, lk. 82–109.

⁷ A. Goeteeris. Des holländischen Gesandten Freiherrn von Brederode, und seiner Mitgesandten, Reisen durch Esthland in den Jahren 1615 und 1616. – Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd. III., Hrsg. von Fr. G. v. Bunge, Reval, 1844, lk 307; P. Johansen. Acht Bilder aus Estland 1615. Reval, 1927, lk. 19–21.

⁸ Vt. nt. Johan III privileege Narva linnale 22. juulil 1585; kuninglike komissaride raportit Narva majandusolude kohta 27. veebruarist 1598; Karl IX resolutsiooni Narva raele 24. augustist 1607; Gustav II Adolphi privileege Narva linnale 31. juulist 1614; kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse resolutsioone Narva raele 14. augustist 1640, 12. septembrist 1642 ja 29. novembrist 1648: EAA, f. 1646, n. 1, s. 1. 2, 5. Vt. 17. saj. esimese poole kroonu jahuveskite kohta: A. Soom. Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel, lk. 5.

⁹ RA, Riksregistraturret.

¹⁰ A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul. – Ajalooline Ajakiri 1940, lk. 68.

¹¹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 5.

¹² A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 68.

¹³ C. Pöppelmanni kohta vt. lähemalt: D.-G. Erpenbeck. Kaufleute und Unternehmer in Narva. Deutsche Migration an die Ostgrenze des schwedischen Reiches und ihre Kontinuität in russischer Zeit. – Der Finnische Meerbusen als Brennpunkt. Wandern und Wirken deutschsprachiger Menschen im europäischen Nordosten, hrsg. von R. Schweitzer, W. Bastman-Bühner, Helsinki, 1998, lk. 132; D.-G. Erpenbeck, E. Küng. Narvaer Bürger- und Einwohnerbuch 1581–1704. – Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund. Hrsg.: J. Hoffmann. Reihe B. Band 64. Dortmund, 2000, lk. 65.

¹⁴ J. Persson (07.09.1609–17.05.1672) oli alates 1644. aastast Narva ja Ivangorodi rentmeister. Abiellus samal aastal Stockholmis Brita Appelbomiga (16??–1689). Aadeldamise järel kandis perekonnanime Appelberg. J. Persson Appelberg on tegelenud Narvas eraettevõtluse ja töödusega: Den introducerade Svenska adelns ättartavlor. Utg. av G. Elgenstierna, I, Stockholm, 1925, lk. 145.

¹⁵ *Immission* – maa ja talupoegade (koos kõigi nende andamite ja teokohustustega) ajutine üleandmine mõne teise isiku käsutusse, üldjuhul võla õiendamiseks. Vt. selle kohta: Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940: http://www.balt-hiko.de/baltisches_rechtswörterbuch.php (vaadatud 09.03.2009).

et „mitmeid kasulikke asju ja manufaktuure (*nyttige värkck och manufacturer*) ehitada”. „Immisioon puudutas ka üht lähedal asuva saare neeme (*udden af näst liggjande holma*) kuni vanutusveskini (*Valkeqvarnen*), mille paiknes juba üks nende poolt ehitatud saeveski.”¹⁶

Tõenäoliselt seoses alanud ehitustöödega pöördus Narva raad 3. märtsil 1652 kuninganna Kristiina poole palvega kinnitada C. Pöppelmannile ja J. Perssonile pärilikuks kasutamiseks nii eelmainitud saar Joala küla juures kui ka osa teise saare neemest kuni vanutusveskini. Nagu antud pöördumisest ilmneb, olid ettevõtjad lisaks C. Mörnerile saanud ehitusloa ka tema järel kindralkuberneriks nimetatud Erik Stenbockilt (ametis 1651–1654) ning hakanud suurte kulutustega rajama nii vase- kui ka saeveskit. Raad pidas ettevõtmist oluliseks, sest see pidi muutma linna rahvarikkamaks ja suurendama sissetulekuid; kasvama pidid riigi litsentsi- ja aktsiisitulud, samuti laevaliiklus ja kaubakäive. Analoogiline palvekiri saadeti samal päeval ka riigikantsler A. Oxenstiernale, et see Narva patroonina (*dieser Stadt großen Patronen*) toetaks rae palvet kuninganna juures.¹⁷

24. märtsil 1652 allkirjastaski kuninganna Kristiina Stockholmis C. Pöppelmannile ja J. Perssonile taotletud privileegi. Dokumendi kohaselt olid mehed juba ühe saeveski üles ehitanud ja kavatsesid rajada veel teisigi kasulikke ettevõtteid ja manufaktuure. Seetõttu kinnitas kuninganna mõlemale mehele ja nende pärijatele Joala küla all asunud saare ja selle kõrval asunud saare

neeme koos jõevooluga pärilikuks kasutamiseks. Samuti lubas kuninganna saarel pidada avalikku kõrtsi (*Skänckery*) kõiksugu võõraste jookidega, ehkki kõrtsi osas tuli Narva raega eraldi veel kokku leppida.¹⁸ 18. augustil 1653 doneeris kuninganna Kristiina C. Pöppelmannile ja J. Perssonile juba terve kõrvalsaare ning lisaks veel 15 tündrimaad, mis varem oli kuulunud kroonule ja Narva linnale.¹⁹

Narva 1649. aasta kaardil on Narva kose juures neli saart: keset jõevoolu Kråke-Holmen,²⁰ sellest vasakul väiksem nimeta saar, mida Joala külast eraldas veevool. Paremal pool Kråke-Holmeni on veel üks nimeta saar, mida Ingerimaa kaldast eraldas samuti väike jõgi. Neist kolmest saarest ülevalpool paiknes suurem saar By Holmen. Kråke-Holmen on tühi ja sellele ei ole märgitud ühtegi saeveskit. Küll asus kummagi nimeta saare tipu ja kalda vahel ülevalpool koske veski (*Qvarnen*). Eestimaa-poolsel kaldal paiknenud veski on kaardil tähistatud numbriga 127. Ingerimaa-poolsel kaldal asunud veski (nr. 130) kohta on öeldud, et see on lagunenenud (*Förfallen Qvarn*). Veel üks veski on asunud By Holmeni tipus parempoolsel kaldal (nr. 129) ja see on tähistatud kui Samske Qvarnen.²¹ Samas ei saa kindel olla, et tegemist on saeveskitega – need võisid jahvatada nii vilja kui ka teha muid töid. Ka Adam Olearius on oma Moskva ja Pärsia reisikirjeldusele lisanud gravüüri ühest Narva kosel asunud vesiveskist, mis on aga kopeeritud A. Goeteerise reisikirjast.²²

Tõenäoliselt doneeritigi C. Pöppel-

¹⁶ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2403. Sama dokument Rootsi riigiarhiivis: RA, Livonica II, vol. 664 (Kuninganna Kristiina privileeg C. Popelmannile ja J. Pederssonile, Stockholmis 24. märtsil 1652).

¹⁷ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2403. Dokumendi mustandil on esialgu olnud kuupäevaks 25. veebruar, mis on aga maha tõmmatud ja muudetud 3. märtsiks: EAA, f. 1646, n. 2, s. 168.

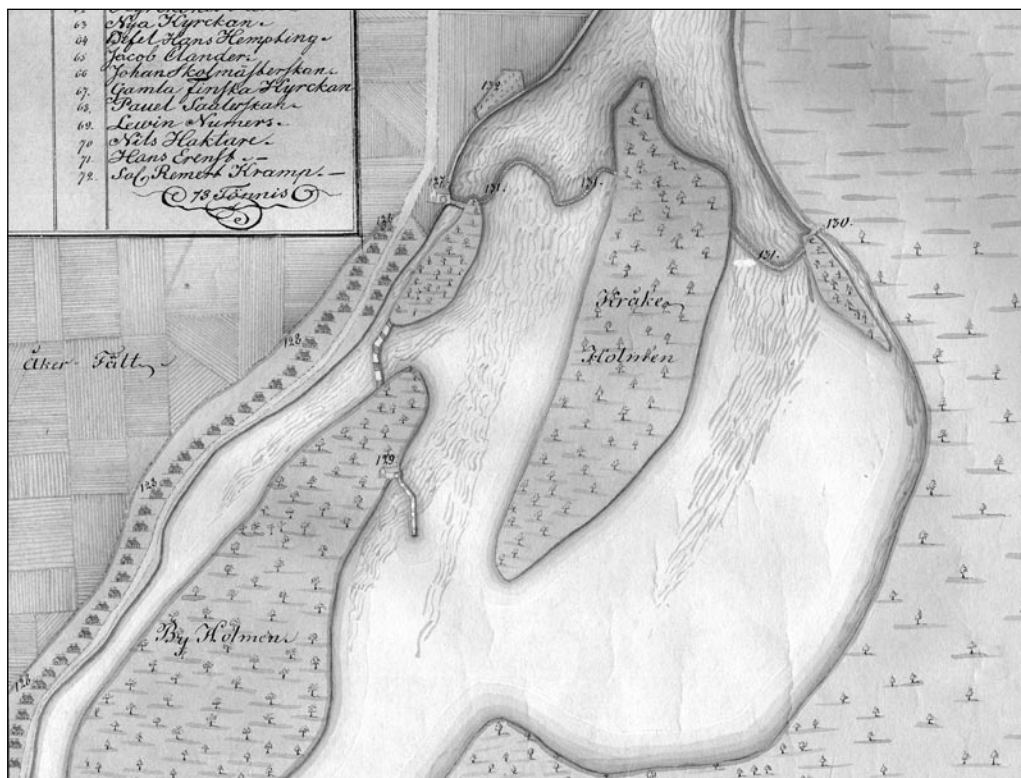
¹⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2403, RA, Livonica II, vol. 664. Vastavalt juba 1585. a. privileegidele ei tohtinud kolme miili raadiuses linnast keegi õlut müügiks pruulida ega ka alkoholi müüa. Müügiks mõeldud joogid pidid olema linnakodanikelt ostetud (EAA, f. 1646, n. 1, s. 1).

¹⁹ RA, Livonica II, vol. 664. A. Soomi järgi oli see 15 tündrimaad varem kroonu Joala veski mõldri käsutuses: A. Soom. Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel, lk. 6.

²⁰ Tõenäoliselt on tegemist Kreenholmi saarega. Kråke-Holm tähendab otsetõlkes Varesesaar.

²¹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3427.

²² Des Welt-berühmten Adami Olearii: colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen bestehend in der nach Muskau und Persien [– – –] Hamburg, 1696.

Veskikohad Narva kosel – fragment Narva 1649. aasta kaardist.

mannile ja J. Perssonile väike nimeta saar Joala küla all. Saart²³ külast eraldavat jõge nimetati Joala jõeks. Saare ülatipus paiknes üks veskitest. Esimese donatsiooni juurde kuulus ka By Holmeni ülaosa „kuni vanustusveskini”, kuid kas see on kaardil märgitud Samske Qvarnen, jääb ebaselgeks. Arvestada tuleb, et kõnealune kaart valmis 1649. aastal, kuid materjali selle joonistamiseks koguti kindlasti varem, s. o. ajal, kui „kasulikke asju ja manufaktuure” kose piirkonda alles planeeriti. Nagu hilisematest dokumentidest ilmneb, peeti 18. märtsi 1653. a. donatsioonis terve saare pärilikult kasutada andmisel silmas just By Holmi. Kus

aga paiknes donatsioonikirjas märgitud 15 tündrimaad, ei ilmne.

Seega 1650. aastate algul asusid vähemalt kaks narvalast ära kasutama Narva jõest saadavat vee-energiat erinevate veskite, sealhulgas saeveskite sisseseadmiseks. Millal ja millises ulatuses (sae-)veskite ehitustööd aset leidsid, ei ole teada. Samuti ei ole teada, mil-
line oli veskite tööruut. Vaid üks lühiteade
bürgermeister C. Pöppelmanni arveraamatu
fragmendis näitab, et ta on Narva raelt 16.
juunist 1654 16. juulini 1655, s. o. 58 nädalaks, saanud 103 hõbetaalri ja 16 rundstüki eest rendile 18 Joala vabadikku „bobulit”. Need talupojad pidid nädalas järgemööda

²³ Ühes Narva rae kirjas, võimalik, et veel kuninganna Kristiinale, 12. juunist 1654 (troonivahetus leidis aset 6. juunil 1654, aga kas seda Narvas juba teati), on üht Joala kose juures asuvat väikest saart nimetatud Hesteholm või Hasteholm. Tõlkes lubaks see oletada kas Hobuse- või Rutusaare nime. Samas on teist selle juures asunud saart nimetatud Kreyenholmiks, mis on tõenäoliselt sünonüüm Kråke-Holmenile: RA, Livonica II, vol. 205. A. Soom on C. Pöppelmanni ja J. Perssohni käsutuses olnud saari seostanud praeguse Kreenholmi ja Georgi saarega: A. Soom. Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel, lk. 6.

ühe päeva kaupa (*wochentlich ieder einen Tagk*) töötama C. Pöppelmanni veskis (*an seinen Mühlendam zu arbeiten*).²⁴ A. Soomi andmeil oli C. Pöppelmanni ja J. Perssoni veskil kaks saagi.²⁵

Järgnevalt peatas paariks aastaks Narva majandusarengu 1656. aastal puhkenud Vene–Rootsi sõda. Kuna meie käsutuses ei ole Narva 17. sajandi esimese poole sadama- raamatuid, siis ei tea me ka, kas mainitud sõja eel hakati Narvast saematerjali välja vedama, ja kui seda tehti, siis millises sortimendis ja kogustes. Olgu võrdluseks toodud, et esimene puidukaubandusele orienteeritud saeveski toodi Riiga 1640. aastate lõpus Amsterdamist kaupmees Rutger Niederhoffi poolt. 1652. aastal valmis 30 saega veski, kuid see põles juba 1654. aastal maha. R. Niederhoff taastas veski 1656. aasta suveks, kuid Rootsi–Poola sõja käigus hävitasid selle poolakad. Uusi saeveskeid hakati Väina jõe äärde rajama alles 1670. aastatel.²⁶

1660.–1670. aastatel rajatud saeveskid

1656. aasta suvel puhkenud Vene–Rootsi sõja käigus hävisid Narva kose juurde rajatud veskid.²⁷ Sõja lõpuaastatel suri pagenduses Lübeckis veskite üks omanikke C. Pöppelmann.²⁸ Narva taastumine sõjast, aga eelkõige 1659. a. linna tabanud hiidtulekah-

just, võttis aega. Seetõttu on ehk ka seletatav, miks alles 1667. a. paiku pöördus eespool mainitud J. Persson Karl XI eestkostevalitsuse poole palvega kinnitada kuninganna Kristiina donatsioon 24. märtsist 1652 ja 18. augustist 1653, mis puudutasid väikest saart ja selle naabersaart (*By Holmen*) Joala jõevoorus. Eestkostevalitsus lükkas mainitud dokumentide kinnitamise Karl XI täisealiseks kuulutamiseni edasi, kuid tõendas siiski, et mõlemad saared kuuluvad endiselt nii J. Perssonile ja tema järglastele kui ka C. Pöppelmanni pärijatele.²⁹

Põhjus, miks J. Persson taotles uut kinnitust, tulenes sellest, et 1660. aastate teisel poolel asus ta Joala saeveskit taastama. Sellele viitas hiljem tema väimees Heinrich Schultzen, kes 1. juunil 1675 müüs 1672. aastal surnud äia osa Joala küla kõrval asunud saarest koos taastatud saeveskiga 500 hõbetaalri eest Jürgen Tunderfeldtile, kes oli tõusnud ühtlasi ka C. Pöppelmanni päranditompjuhtima.³⁰ Üleandmisel kinnitas H. Schultzen, et Vene–Rootsi sõja ajal hävinud saeveskit esialgu ei taastatud ja alles hiljem tegi Persson seda omaenese vahenditega. Hinna osas märgib H. Schultzen, et J. Perssoni lesk Brita Appelbom ja teised pärijad, keda ta esindas, said saare eest piisavalt hüvitist.³¹

1. juunil 1675 sõlmitud ostu-müügilepingust ilmneb, et kui 1652/1653. aastal läks C. Pöppelmanni ja J. Perssoni valdusse

²⁴ EAA, f. 3248, n. 1, s. 39. Joala küla (ilma selle juurde kuulunud kroonuveskita) kinkis kuninganna Kristiina 27. novembril 1650 Narva linnale (EAA, f. 1646, n. 1, s. 1), kuid Rootsi Riigipäeva 1655. a. otsusega võeti see riigile tagasi, mida realselt saadi teha tulenevalt sõjaolukorrast alles 1660. aastal. Seejärel on Narva raad Joala küla rentinud (vt. Karl XI eestkostevalitsuse resolutsiooni 8. märtsist 1660, §2 ja 10. märtsist 1663, §-d 10–11; EAA, f. 1646, n. 1, s. 1).

²⁵ A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 68.

²⁶ A. Soom. Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert, lk. 87–94.

²⁷ Nagu mitmest kaasaegsest palvekirjast ilmneb, tekitas Narva elanikkonnale ja garnisonile tõsiseid probleeme viljaveskite hävimine, mistõttu oldi linnas sunnitud kasutusele võtma käsiveskid. Saeveskid kui eraäriprojekt laiemat üldsust ei puudutanud.

²⁸ E. Küng. „Krieg, Pestilenz und theure Zeit“. Schicksalsjahre Narvas 1656–1660. – Rund um die Meere des Nordens. Festschrift für Hain Rebas. Hrsg. von M. Engelbrecht, U. Hanssen-Decker, D. Höffker. Heyde, 2008, lk. 155–164.

²⁹ RA, Livonica II, vol. 664 (Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon 22. maist 1667).

³⁰ Edasises tekstis kasutame J. Tunder/Tunderfeldti nime lihtsuse mõttes ainult aadeldatud kujul, s. o. ka perioodi kohta, mil ta veel aadlisesuses ei olnud. Jürgen Tunderfeldti eluloolisi andmeid ja tema tegevuse kohta Narvas raehärra, bürgermeistri ja linnusekrahvina vt. lähemalt: E. Küng. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel. Tartu, 2001, lk. 163 jj.

³¹ RA, Livonica II, vol. 664.

kaks saart ja 15 tündrimaad, siis 1675. aastal oli müügiobjektiks vaid Joala küla ääres asunud saar. Nagu lepingus märgitakse, oli riik millalgi ühe saartest (tõenäoliselt siis By Holmeni) ja 15 tündrimaad redutseerinud (*eingezogen*).³²

1678. aasta suve seisuga oli J. Tunderfeldti valduses sisuliselt ainult eelmainitud osa Joala küla alusest saarest. Sama aasta 19. juunil langetas Karl XI oma residentsis Ljungbys J. Tunderfeldti saetööstuse osas kolm olulist otsust. Esiteks kinnitas kuningas linnusekrahvi ametit pidanud J. Tunderfeldtile õiguse üles osta seni C. Pöppelmanni pärijatele kuulunud osa Joala küla alusest saarest. Nagu kuningas oma avalikus teadaandes märkis, oli J. Tunderfeldt lubanud oma juba olemasolevale saeveskile lisaks rajada veskeid veelgi juurde. Pärast lepingu sõlmimist C. Pöppelmanni pärijatega pidi saar olema linnusekrahvi ja tema järglaste pärilikuks omandiks ja ta võis saart kasutada samade õiguste alusel, mis kuninganna Kristiina oli C. Pöppelmannile ja J. Perssonile 1650. aastate algul andnud.³³ Sisuliselt oli kuningas J. Tunderfeldti mingi kaebuse peale lasknud kindralkuberner J. J. Taubel avaldada C. Pöppelmanni pärijatele survet, et juhul, kui nad ei taha või ei suuda saarel veskeid taastada ja käigus hoida, tuleb neil oma osa J. Tunderfeldtile maha müüa.³⁴ Nii põhimõtteliselt ka läks, ehkki vastavat ostu-müügi-dokumenti ei ole siinkirjutaja kätte sattunud.

Veelgi olulisem J. Tunderfeldti saetööstuse arengu seisukohast oli teine, 19. juuni 1678. a. otsus, millega kuningas andis linnusekrahvile õiguse sisse seada uusi saeveskeid nii Joala küla juures kui ka Ingerimaa riigimõisates, aga samuti tulevase reduktsiooni käigus riigistatavates mõisates. Saeveskid oli J. Tunderfeldt lubanud sisse seada omal kulul. Samas sai ta mõisates maad enda käsutusse

täpselt nii palju, kui oli vajalik iga konkreetse saeveski, selles töötavate inimeste eluhoonete ja materjalilao sisseseadmiseks. Tulevased veskid sai J. Tunderfeldt enda valdusse pärikslikult ja iga veski pealt pidi ta riigile aastast tasuma 20 kuni 30 hõbetaalrit. Seda summat hinnati sümboolseks. Samas oldi veendunud, et riigi tulud saematerjali väljaveolitsentsi tollidelt on märkimisväärsed.³⁵ Kuigi kuningas ei näidanud oma kirjas peale Joala küla juures asuva saare ühtegi konkreetset mõisat, kuhu linnusekrahv võis saeveskeid rajada, eraldasid Ingerimaa võimud talle veel samal, 1678. aastal Luuga jõe Põritza mõisa ja mõni aeg hiljem veel teisigi mõisaid. Neist lähemalt allpool. Tegemist oli põhimõttelise otsusega, mis tugevdas J. Tunderfeldti positsiooni Narva saemanufaktuuriettevõtluses. Nagu peagi ilmnas, käsitles J. Tunderfeldt kuninglikku resolutsiooni kui enda monopoliõigust.

Samuti otsustas kuningas 19. juunil 1678 lahendada J. Tunderfeldti kui linnusekrahvi palga küsimuse. Kuna pool töötasu pidi tulema Narva rae ja pool riigi vahenditest, siis otsustas kuningas n.-ö. oma osa võtta Narva sadamas laekunud litsentsirahadest, kuid nendelt summadelt, mis olid kogutud puidukaupade väljaveolt. Kuninga põhjendus oli lihtne. Ta soovis sel teel suurendada J. Tunderfeldti motivatsiooni saeveskite sisseseadmisel ja puidukaubandusega tegelemisel.³⁶

Peaaegu kolm aastat hiljem, 18. aprillil 1681,³⁷ otsustas Karl XI anda ka By Holmeni Joala jõesängis J. Tunderfeldti käsutusse.³⁸ Resolutsiooni järgi tuli nii J. Tunderfeldti saeveskile kui ka kroonu vilja- ja saeveskile liiga lähedal asunud Joala küla vabadike saunad ja hütid ümber kolida teisele poole küla. Koli-mise eest lubas J. Tunderfeldt vabadikele kas tasu maksta või nende majakesed ise uude kohta viia.³⁹

³² EAA, f. 3287, n. 1, s. 203 (J. Tunderfeldti ja H. Schultzeni vahel 1. juunil 1675 sõlmitud ostu-müügileping).

³³ SRA, Riksregistraturet, vol. 436; Sama dokument: EAA, f. 1646, n. 2, s. 20.

³⁴ EAA, f. 1646, n. 1, s. 34 (Karl XI Ingerimaa kindralkubernerile J. J. Taubele 19. juunist 1678). Vt. ka A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 68.

³⁵ RA, Riksregistraturet, vol. 436.

³⁶ EAA, f. 1646, n. 2, s. 20.

³⁷ RA, Riksregistraturet, vol. 460.

³⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2786 (Ingerimaa kindralkubernerile M. Schultzeni teadaanne, Narvas 12. oktoobril 1681).

1660. aastate algul hakkas Narva kosele Ivangorodi-poolsele küljele uut saeveskit rajama kauaaegne lossifoogt Axel Christersson Lilljegren.⁴⁰ Nimelt võis ta vastavalt kuningliku eestkostevalitsuse 21. novembri 1662. a. resolutsioonile ehitada kose juurde nii saeveski kui ka rajada samasse kalatõkke. Et kalatõke ei kahjustaks kroonu kalapüüki, kohustati meest maksma riigile *recognition*'i (s. t. aktsiisilaadset maksu).⁴¹ Samas sai veski kolmeks aastaks vabastuse igasugustest maksudest. Veskit võisid nii A. Christersson Lilljegren kui ka tema pärijad kasutada seni, kuni nad tasusid *recognition*'i.⁴² Võimalik, et just A. Christersson Lilljegreni veski tarvis saabus 1662. a. sügisel Tallinnast veskivarustust, muu hulgas viis suurt saelehte (*5 große Sage Bletter*) ja üks suur veskivõll (*Mühlen Zapffen*).⁴³ Samuti on 1666. a. suvel Stockholmist toodud rauast veskivarustust.⁴⁴

Millagi 1670. aastate algul pöördus kõnealune lossifoogt Karl XI eestkostevalitsuse poole palvega, et see annaks talle ja tema järeltulijatele pärilikult kasutada maa kose juures, kuhu ta oli eelmainitud kuningliku loa alusel rajanud sae- ja paari kiviga jahuveski, suurte kulutustega ehitanud vee juhtimiseks kivikaste ja tamme ning kaevanud paepinnasesse veskikanali. Enda hinnangul oli ta ehitustöödega edendanud üldist heaolu ning puidu hankimisega Venemaalt toonud riigile tollitulusid. Kakkümmend hõbetaalrit aastas andis tulu ka jahuveski.⁴⁵

6. aprillil 1671 andiski eestkostevalit-

sus truu teenistuse eest A. Christersson Lilljegrenile ja tema järeltulijatele pärilikult kasutada ranna, millel asusid saeveski, elukoht (*lägenhet*) ja veevool kalatõkkega. Need oli lossifoogt ehitanud 1662. aastal saadud loaga. Krunt ulatus väikesest ojast (*lyten rännil*) randa mööda üles Preestriojani (*pristhens bäcken*). Kinnituskirjas mainitakse ka jahuveskeid (*miöl qvarnar*), mida lossifoogt võis aga ainult omaenda vajadusteks kasutada.⁴⁶ Mingit *recognition*'i kinnituskirjas enam ei mainita.

Mõni aeg hiljem taotles A. Christersson Lilljegren lisaks 6. aprilli 1671. a. donatsioonile oma kose juures asunud majale, saeveskile ja kalapüügikohale, samuti majale linnas vabastust kodanikele ette nähtud koormistest ja sõjaväe majutamisest. Samas oli ta nõus maksma tolli, litsentsi ja aktsiisi, kuna ta pere tegeles kaubandusega.⁴⁷ Kuidas taotlus lahenes, jääb selgusetu. Ühele 1676. a. Narva ümbruse kaardile on A. Christersson Lilljegreni vilja- ja saeveski kantud nr. 39 all.⁴⁸ Nagu allpool näeme, tegeles A. Christersson Lilljegren 1684/1685. a. paiku viljaveski ehitamisega, seda juba laiema tarbijaskonna vajadusi silmas pidades.⁴⁹ 1691. aastast on teada tema kavatsus rajada üks saeveski oma pandimõisa Cammelowasse, mis asus kusagil Ingerimaal. Nii toonane Ingerimaa kindralkuberner Jöran Sperling, Kuninglik Kommertskolleegium kui ka kuningas leidsid ettevõtmise igati kasuliku olevat, kuna puit, mis tuli tuua Venemaalt, „muutus saagimisel

³⁹ EAA, f. 3287, n. 1, s. 147 (Ingerimaa kindralkuberner M. Schultzen käsknik Erich Biörckebomile, Stockholmis 6. mail 1681).

⁴⁰ Axel Christersson Elephant, aadeldatud Lilljegren (18.07.1620–28.10.1693) oli alates 1658. aastast Narva lossifoogt; 1672. a. võttis J. Persson Appelbergi surma järel üle rent- ja proviantmeistri ameti. A. Christersson Lilljegren abiellus teist korda (1678) Narva superintendendi Erik Albogiuse tütre Hedvig Ahleblomiga, kes mehe surma järel hakkas Narva puidukaupmeestele metsa müüma. Vt. ka: Den introducerade Svenska adelns ättartavlor Svenska adelns ättar-taflor. Utg. av G. Elgenstierna, IV, Stockholm, 1928, lk. 699.

⁴¹ *Recognition*'i kohta vt. lähemalt: Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940: http://www.balt-hiko.de/baltisches_rechtswörterbuch.php (viimati vaadatud 09.03.2009).

⁴² RA, Riksregistraturet, vol. 349.

⁴³ EAA, f. 1646, n. 2, s. 342 (Narva portooriumiraamatu 4. oktoobri 1662. a. sissekannne).

⁴⁴ EAA, f. 1646, n. 2, s. 343 (Narva portooriumiraamatu 2. juuni 1666. a. sissekannne).

⁴⁵ RA, Livonica II, vol. 210.

⁴⁶ Samas.

⁴⁷ RA, Livonica II, vol. 214 (A. Christersson Lilljegren dateerimata supliik).

⁴⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2642.

⁴⁹ RA, Livonica II, vol. 186 (J. Sperling Karl XI-le 30. aprillil 1685).

paremaks, makstes nii rohkem kui saagimata kujul”.⁵⁰

Oma saeveski Joala küla all Narva kose juures oli endiselt ka kroonul – *Jowalla Cronones såghquarn*. Kui 1670. aastate algul kavandas J. Tunderfeldt Narvas algust teha laevaehitusega, soovis ta saada enda valdusse kas eelmainitud J. Perssoni osa Joala saarest koos saeveskiga või rentida kroonilt saeveski. Kuninglik Kammerkoleegium, kes rendiküsimust Stockholmis arutas, tegi Ingerimaa kindralkubernerile Jakob Johann Taubele 14. jaanuaril 1674 järelepärimise kroonu veski olukorra kohta. 16. märtsil s. a. teatas J. J. Taube, et kroonu saeveski on ehitatud kolm aastat tagasi ja paikneb Joalas kroonu viljaveski kõrval. Laudu, mida saeveskis kahel esimesel aastal oli saetud, oli kasutatud nii fortifikatsioonitöödel kui ka teistel ehitustel, nendega olid näiteks kaetud Ivangorodi kindluse tornid. Veskile osteti palke odava raha eest Venemaalt ning töö tegid ära garnisoni inimesed. See oli riigile odav. Juhul kui lauad tulnuks raha eest mujalt osta, läinuks need palju enam maksma. Viimane oli ka põhjuseks, miks kindralkuberner ei olnud saeveskit lubanud varem välja rentida. J. Tunderfeldti osas leidis ta, et see saab kasutada kaht erasaeveskit (silmas on peetud seega J. Perssoni ja A. Christersson Lilljegreni veskit), mis samuti kose juures asusid, neid sai kas rentida või isegi osta, pealegi oligi üks veskitest müügis. Millise summa eest võinuks kroonu saeveski välja rentida, seda J. J. Taube öelda ei osanud, sest tal puudus ülevaade laudade arvust, mida veski tootis.⁵¹ 1678. aastast on kroonu saeveski kohta siiski teada, et see

suutis päevas saagida 20 palki lihtlaudadeks (*änckla bräder*), mis olid 3-4 sülda pikad, ning 24 ja vahel ka enam palki, kui saeti nn. topeltlaudu (*dubbla bräder*).⁵²

Ebaselgeks jääb, kas J. Tunderfeldt sai 1674. a. paiku kroonu saeveski rendile. Võimalik, et veel mitte. Sellele viitab kas või vajadus osta üles J. Perssoni saeveski 1675. aastal (millega tõenäoliselt oligi J. J. Taube kirjast juttu), aga sel ajal ei käivitunud J. Tunderfeldtil ka kavandatud laevaehitus, mistõttu võis tema huvi suurema hulga saematerjali vastu väheneda. Kindlasti on J. Tunderfeldt kroonilt saeveskit rentinud 1681. aastal. Nimelt leidis siis Ingerimaa kindralkuberner Marten Schultz, et krooni saeveski rendi võiks J. Tunderfeldt tasuda laudades, mida sai kasutada Narva ja Ivangorodi kindluste remontimisel.⁵³ See oli aeg, kui Narvas algasid ulatuslikud fortifikatsioonitööd ja sel eesmärgil viibis kohapeal fortifikatsiooniinsener Erik Dahlbergh.⁵⁴ Fortifikatsioonitööde üldkorraldus lasus kindralkubneri ülul.

27. augustil 1680 on riik mingi oma Joala sae- ja jahuveski rentinud Rootsi komissarile Moskvast Christoffer von Kochenile, milline rendileping kehtis 1685. a. lõpuni.⁵⁵ Nagu alljärgnevast nähtub, läks seejärel kroonu sae- ja jahuveski lõplikult J. Tunderfeldti valdusse, kes viis selle üle uude asukohta.

Samuti oli kroonul Joala kosel vesiveski vilja jahvatamiseks. See põles 1679. a. esimesel poolel maha, mistõttu kindralkuberner J. J. Taube pöördus provintsi rüütelkonna poole palvega saada veski taastamisel abi. Oma põhjenduses tõi J. J. Taube ette, et veskis jahvatati nii garnisoni kui ka aadli ja linna vilja.⁵⁶ Hiljemalt 1683. a. kevadeks pidi see veski olema

⁵⁰ RA, Kommerskollegium, Huvudarkivet, Kungl. Brev och remisser, E. I a., Vol. 12 (1691) (Karl XI kommertskolleegiumile Stockholmis 1. oktoobril 1691); RA, Kommerskollegium, Huvudarkivet, Protokoll, A. I. a. 1, Vol. 36 (väljavõtte 3. novembri 1691. a. protokollist).

⁵¹ RA, Livonica II, vol. 184.

⁵² EAA, f. 1646, n. 1, s. 1977 (Anders Perssoni aruanne 30. jaanuarist 1678).

⁵³ RA, Livonica II, vol. 185 (M. Schultz Karl XI-le Narvast 27. juulil 1581).

⁵⁴ H. Sepp. Andmeid Narva kindlustamise üle 17. sajandi lõppaastakümnetel. – Sõdur 1933, nr. 35/36, lk. 986 jj; A. Soom. Narva kindlused fortifikatsioonilisest seisukohast vaadatuna. – Sõdur 1934, nr. 31/32, lk. 829 jj; S. Karling. Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Tartu, 1936, lk. 289–295; Oleg Kočenovskij. Narva: gradostroitel'noe razvitiie i arhitektura. Tallinn, 1991, lk. 58–67.

⁵⁵ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3480 (kindralkuberner J. Sperlingi teadaanne 2. novembrist 1685).

⁵⁶ RA, Livonica II, vol. 183 (J. J. Taube Karl XI-le 16. juunil 1679).

taastatud, kuna sama aasta 3. mail kirjutas kindralkuberner J. Sperling Karl XI-le oma memoriaalis, et kroonu viljaveskit väljaspool linna ei saa rahututel aegadel kasutada, mistõttu ta pani ette rajada linna territooriumile hobuveski.⁵⁷ Riik eraldaski 1684. aasta eelarves summasid hobuveski ehitamiseks. 1687. aasta alguseks oli selle ehitus kindluse territooriumil lõpule viidud, ainult hobuste asemel, nagu J. Sperling Karl XI-le samal aastal kirjutab, rakendati veskiratta töölepanemisel eluaegsete ja teiste vangide lihasjõudu.⁵⁸ Võimalik, et sellest veskist linna ja garnisoni vajaduste katteks ei piisanud, kuna juba samas 1687. a. kirjas mainib J. Sperling võimalust ehitada uus vesiveski Narva ja Ivangorodi vahele. Selleks vajas ta aga kuninga heakskiitu, sest samal ajal oli töös ka kahte linna ühendava silla ehitus.⁵⁹

18. augustil 1690 tuli kindralkuberner J. Sperling selle teema juurde tagasi. Olles veendunud, et sõjaolukorras ei piisa olemasolevast hobuveskist ja linnas leiduvatest käsikividest ning Joalas asuvad veskid oleksid niikuinii sattunud vaenlaste valdusse, pakkus ta uue veski asukohaks Narvat ja Ivangorodi ühendava silla naabruse. Kuningale saadeti ka veski projekt ja kalkulatsioon 4041 hõbetaalri kasutamise kohta. Kindralkubeneri kirjale Karl XI nimel tehtud resolutsioon kiitis uue vesiveski ehitamise heaks, eraldades esialgu vajalikud rahad Narva fortifikatsioonitöödeks ette nähtud summadest.⁶⁰

Kroonu asuski veskit rajama, mistõttu Ingerimaa järgmine kindralkuberner Otto Wilhelm von Fersen sai 1694. a. kuningale teatada kahe kivipaariga vesiveski valmimisest kindluste vahel. Kivid pani liikuma vesiratas. Veski ehitusmeistriks oli Hans Kindler. Kuna kohapeal oli piisavalt veeressurssi, oli

H. Kindler teinud kindralkubernerile ettepaneku veel ühe kaht kivi liikuma paneva vesiratta ehitamiseks. Kindralkuberner lisas oma kirja juurde väljavõtte Kindleriga 23. aprillil 1691 sõlmitud ehituslepingust, mis juba toona nägi ette veel teise paari veskikivide lisamise, ja ehitusmeistri pakkumise teha töö ära 400 hõbetaalri eest. Oma ettepaneku lõpetas H. Kindler taotlusega, et kui uus veski antakse rendile, siis ta sooviks saada selle enda kätte. Oma soovi põhjendas H. Kindler väikese tööraha ja raske tööga. Kindralkuberner O. W. von Fersen kirjale on kuninglikus kantseleis 24. mail 1694 tehtud märkus, et küsimus suunatakse Riigikontoris, kes pidi otsustama, kas leidub raha veskiehituse lõpuleviimiseks.⁶¹

Olgu eraldi märgitud, et 1679. a. on J. Tunderfeldt kavandanud vaseveski ehitamist Narva, milleks ta kutsus Tallinnast vasksepa Tobias Hageni. Kuna viimasel oli Tallinnas pooleli pärandusajade ajamine, siis tõenäoliselt tema Narvas tööle ja elama asumine viibis.⁶² Kodanikuvande on vasksepp T. Hagen andnud 14. novembril 1681,⁶³ mis lubab oletada, et ta oli oma kutsetegevusega algust teinud. Nagu allpool näeme, märgib Johan Georg Müller oma 1688. a. aruandes ühe vaseveski olemasolu Narva jõel.

Narva manufaktuuriettevõtluse laienemine 1680. aastatel

Arusaadavalt töotasid saeveskid piisava startikapitali olemasolu korral suuri sissetulekuid. Lisaks kroonu sae- ja jahuveskile ning A. Christersson Lilljegreni ja J. Tunderfeldti erasaeveskitele kavandasid 1680. aastate algul Ivangorodi kindluse juurde oma saeveski

⁵⁷ RA, Livonica II, vol. 186.

⁵⁸ RA, Livonica II, vol. 187 (J. Sperling Karl XI-le Narvast 3. veebruaril 1687).

⁵⁹ RA, Livonica II, vol. 187 (J. Sperling Karl XI-le Narvast 3. veebruaril 1687).

⁶⁰ RA, Livonica II, vol. 189 (J. Sperling Karl XI-le Narvast 18. augustil 1690).

⁶¹ RA, Livonica II, vol. 190 (O. W. von Fersen Karl XI-le 7. mail 1694). H. Kindler oli Narva ehitusmeister, kelle juhtimisel rajati 17. saj. viimasel kümnendil mitu esinduslikku hoonet. Näiteks alustati 1695. a. Narva börsihoone ehitust: S. Karling. Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung, lk. 334 jj.

⁶² Tallinna Linnaarhiiv, BD 8 VIII.

⁶³ Dirk-Gerd Erpenbeck Enn Küng. Narvaer Bürger- und Einwohnerbuch, lk. 128.

rajada ka Narva kaupmees Jacob Porteus⁶⁴ ja postmeister Gunnar Nilssen Wält.⁶⁵ Nende algne plaan nägi ette kraavi kaevamisega juhtida vesi Narva jõest ümber Ivangorodi kindluse, et kraavi ja kindluse vahele rajada manufaktuure jahu- ja saeveskiteks (... *at få anleggia Manufacturer, medh Miöhl- och Sagequarnar* ...). Meeste arvates pidi kraav suurendama ka Ivangorodi kindluse kaitsevõimet. J. Porteuse ja G. Nilssen Wälti taotluse peale on kuningas Karl XI vastava loa väljastanud, kuid 11. juulil 1681 oli ta sunnitud selle tühistama. Nimelt teatas kuningas Ingerimaa ja Käkisalme lääni kindralkubernerile M. Schultzele, et ta on J. Tunderfeldti kaebuse peale otsustanud, „et ei tohi rajada enam mitte ühtegi uut veskit, mis oleks vanadele ja varem ehitatud veskitele hukatuseks ja kahjuks”. Kuninga kirja järgi tuli J. Porteusel ja G. Nilssen Wältil alustatud ehitustööd peatada.⁶⁶

Asjade selline käik oli J. Porteusele ja G. Nilssen Wältile üllatust tekitav. Mehed ise leidsid, et nende saeveski ning puidu- ja puusepatööd ei tohtinuks kroonule ega J. Tunderfeldtile vastumeelt olla, samuti arvati piisavalt metsa leiduvat nii aladel, kust kroonu ja J. Tunderfeldti saeveskid puitu said, kui ka Luuga jõe ümbruses ja Venemaal. Probleemi lahendamiseks taotlesid J. Porteus ja G. Nilssen Wält kindralkubernerilt erapooletu komisjoni moodustamist, mis võtaks nende kavatsuse uurida ja näitaks kuninglikule majesteedile ettevõtmise kasulikkust nii riigile kui ka linnale. Samuti paluti luba pöörduda otse kuninga poole. Ettevõtjad kartsid,

et nende idee – rajada kraav Ivangorodi ümber – võetakse kellegi teise, eeldatavalt J. Tunderfeldti enda poolt üle.⁶⁷

Nagu eeltoodust ilmneb, sekkus Narva linnusekrahv J. Tunderfeldt J. Porteuse ja G. Nilssen Wälti ettevõtmisse. Tugineda sai ta seejuures just oma saadud monopoliõigusele.

J. Porteus ei loobunud siiski saeveski rajamise mõttest, vaid jätkas kuninga 11. juuli 1681. a. korraldust eirates veski rajamist. G. Nilssen Wälti nime sellega seoses enam ei mainita. Nüüd ei olnud tegu enam Ivangorodi kindluse ümbruse alaga, vaid Ingerimaa-poolsel küljel Alakülast allavoolu jäänud Kampersholmi (*Camperholm*) saarega,⁶⁸ millel J. Porteuse tuulejõul töötav saeveski paiknes. Kui J. Porteus 1689. a. suvel saare endale päriks ostis, ilmnes, et varem kuulus Kampersholmi saar Narva saksa kirikule, kellega J. Porteus oli 22. juunil 1681 sõlminud ühe osa saare rentimiseks kahekümneaastase lepingu. Saare arvestuslik suurus oli 12 937 ruutsülda ja Ingerimaa-poolsest kaldast eraldas seda väike oja.⁶⁹ Kuna saksa kirik oli Narva rae patronaazi alune linnakirik, pidi rendilepingu heaks kiitma Narva raad.

J. Porteuse tegevus andis J. Tunderfeldtile põhjust kirjutada septembris 1682 Ingerimaa kubernerile Hans von Fersenile kaebekiri. J. Tunderfeldt nõudis tuuleveski lammutamist ja transportimist mõnda muusse kohta väljaspool Narva ja Luuga jõgikonda. Enda sõnul oli J. Tunderfeldt pakkunud J. Porteusele nii viimase äia bürgermeister

⁶⁴ Narvas 1643. a. sündinud Jacob Porteus oli kaupmees ja Narva Suurgildi oldermann, sai 1672. a. Narva kodanikuks, suri 1724. a.: D.-G. Erpenbeck, E. Küng. Narvaer Bürger- und Einwohnerbuch, lk. 117. A. Soomi järgi oli J. Porteus päritolult hollandlane: A. Soom. Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert, lk. 96.

⁶⁵ Gunnar Nilssen Wält oli Narva postmeistriks aastatel 1646–1694. Lisaks on ta tegutsenud ka maamõõtjana: E. Küng. Svenskt postväsen i Narva från år 1638. – Filatelisten. Svensk filatelistisk tidskrift. Nr. 1, februari 1999, lk. 56–57.

⁶⁶ RA, Riksregistraturet, vol. 463. Säilinud on ka kindralkuberner M. Schultze vastav teade J. Porteusele ja G. Nilssen Wältile Narvas 27. juulist 1681, kuid autor on teinud koopialet unustanud märkida arhiiviviite.

⁶⁷ EAA, f. 1646, n. 2, s. 174 (J. Porteus ja G. Nilssen Wält Ingerimaa kindralkuberner M. Schultzele, dateerimata).

⁶⁸ Kampersholmi saart on kutsutud J. Porteuse järgi ka *Porteus Holm*. 1700. a. asus sellel tsaar Peeter Suure peakorter. Praegu on saar kaldaga kokku kasvanud: A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 69, viide 42.

⁶⁹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 1995 (Narva rae leping J. Porteusiga 3. juulist 1689).

Johann Christoph Schwartzi vahendusel kui ka J. Porteusega silmast silma kõneldes abi sobiliku koha leidmisel Ingerimaal. J. Porteus ei olnud ettepanekust hoolinud. J. Tunderfeldt sai lisaks kuninga korraldusele tugineda veel ka eelmise kindralkubeneri M. Schultzi poolt kokku kutsutud ohvitseridest ja tsiviilametnikest koosnenud komisjoni arvamusele, mis oli samuti leidnud, et J. Porteus peab veski ehituse peatama. J. Porteus oli aga ära kasutanud M. Schultzi surmaga⁷⁰ tekkinud interreegnumit ja viinud algatatud ettevõtmise lõpule. J. Tunderfeldt süüdistas J. Porteust veel selleski, et tema veski tõttu olid Vene kaupmehed tõstnud puidu hinda. Kui varem sai 100 palki osta 15 rubla eest, siis nüüd tuli maksta 30 rubla.⁷¹

Tõenäoliselt ei jõudnud H. von Fersen linnusekrahv J. Tunderfeldti nõudmiste osas mingeid otsustavaid samme astuda. Küll pidi aga J. Porteus taotlema, et tema tuuleveski jääks alles ja saaks töötada; tal oli edu. Nii väljastas Karl XI vaevalt kuu aega ametis olnud kindralkubenerile J. Sperlingile 19. aprillil 1683 resolutsiooni, mis tühistas 11. juuli 1681. a. korralduse. Erinevalt J. Tunderfeldti arusaamast kirjutas kuningas J. Sperlingile, et linnusekrahvi monopolne seisund mitte ainult ei ruineerinud J. Porteust, vaid takistas ka Narva linna arengut, ja seda ajal, kui nii Narva linn oli täis ehitamist kui ka riik rajas kindlustusi, milleks oli vaja suuri koguseid laudu ja palke. Kõigi huvides pidi olema võimalus valida mitme saeveski vahel, et veskid võistleksid nii kauba kvaliteedi kui ka hinnataseme pärast. Lisaks põhjendas kuningas oma otsust suurte kulutuste ja võlgadega, mida J. Porteus oli teinud saeveski

sisseseadmisel. Muu hulgas oli ta tellinud Hollandist oma veski lõpuleviimiseks ehitusmeistri. Oma otsusest lasi kuningas teavitada ka J. Tunderfeldti, kellel keelati selles asjas uue kaebuse sisseandmine.⁷² Ühes hilisemas supliigis kuningale tänas J. Porteus majasteeti veel ühe, 1683. a. 19. veebruari resolutsiooni eest, milles tal lubati rajada tuule jõul töötav saeveski.⁷³

Seega arendas J. Porteus 1680. aastatel aktiivselt saetööstust edasi. Oma plaanide elluviimiseks vajas ta aga tervet saart. Millised need plaanid olid, ilmneb J. Porteuse ühest dateerimata, kuid tõenäoliselt 1688. a. paiku koostatud pöördumisest Karl XI poole. Palvekirjas märkis J. Porteus, et tema saeveski laud ja plangud lähevad laevaehituseks Hollandisse ja Inglismaale, kuid nüüd kavatseb ta hakata ise laeva ehitama. Ta oli Tallinnast leidnud kipri ja otsis laevale Rootsi reedereid, et need aitaksid tal laevaehitust rahastada. J. Porteuse kujutluses pidi laev sõitma Narvast Inglismaale, Madalmaadesse, Prantsusmaale ja mujale. Laeva ehitamiseks oli tal vaja aga sobilikku platsi, milleks sobis Kampersholmi saar.⁷⁴ Kuninglik Kommertskollegium on J. Porteuse taotlust arutanud 22. veebruari 1689. a. istungil, otsustades seda kuninga juures toetada.⁷⁵ Samal päeval teavitati Karl XI nimel kindralkuberner J. Sperlingit toetusest J. Porteuse kavatsusele hakata laevaehitusmaterjalide väljaveo asemel Narvas laevu ehitama. J. Sperling pidi igati kaasa aitama J. Porteuse tegevusele, sealjuures tehingu sõlmimisele Narva saksa kogudusega kogu Kampersholmi saare omandamiseks.⁷⁶

Juba 1685. aasta algul oli J. Porteus taotlenud saksa koguduse patroonilt ehk Narva

⁷⁰ Marten Schultz suri 16.03.1682.

⁷¹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3480.

⁷² EAA, f. 1656, n. 1, s. 2. Sama dokument EAA, f. 632, n. 1, s. 2^B.

⁷³ RA, Livonica II, vol. 210 (J. Porteuse supliik Karl XI-le, dateerimata). Resolutsiooni dateerimisel võis J. Porteus kuuga eksida ja vahetada aprilli veebruari vastu.

⁷⁴ RA, Livonica II, vol. 210. A. Soom oletas, et tõenäoliselt ehitas J. Porteus esimese laeva Kampersholmi saarel juba 1684. a. Nagu täiendavatest arhiivimaterjalidest ilmneb, on A. Soom osa 1688. ja 1689. a. sündmusi dateerinud viis aastat varasemasse perioodi: A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 69.

⁷⁵ RA, Kommerskollegium, huvudarkivet, protokoll, A.I.a.1, vol. 34 (1689).

⁷⁶ RA, Riksregistraturet, vol. 520.

raelt tema kasutada olevale krundile juurde 10 sülda (?) maad. Raad ei olnud maa täiendava eraldamise vastu, kuid Porteusel tuli selle kasutamises kohalike talupoegadega kokkuleppele jõuda.⁷⁷ 4. oktoobril 1688 registreeriti Narva raes J. Porteuse järjekordne taotlus. J. Porteus teatas nüüd ka linna raele kavatsusest hakata Kampersholmi saarel laevu ehitama. Mehe sõnul soovis ta saarele rajada hooned puuseppade majutamiseks ja laevaehitusmaterjali hoidmiseks. Samuti kavandas ta ühe rehehoone ehitamist laudade kuivatamiseks. Ühe põhjusena, miks J. Porteus vajas tervet saart, tõi ta tuleohutuse tagamise. Nimelt tavatsesid ümbruskonna talupojad öösiti karjatada saarel hobuseid, tehes seejuures tuld, mis oli saematerjalile ohtlik.⁷⁸

Vähem kui aasta hiljem, 3. juulil 1689, ostiski J. Porteus Narva raelt kuningas Karl XI loal ja Ingerimaa kindralkuberner J. Sperlingi heakskiitmisel ning vahendusel 200 riigitaalri *in specie* eest kogu Kampersholmi saare ja väikese oja saare idapoolsel küljel koos kõigi juurdekuuluvate asjade ja õigustega. Samas jäid kehtima 1681. aastal kahekümneks aastaks sõlmitud rendilepingu tingimused. Nii tuli J. Porteusel ostusummale lisaks saksa kogudusele maksta rendiaja lõpuni 30 riigitaalrit aastas ja anda kirikueestseisjale 21 vasktaalrit. Viimane summa läks kohalikele talupoegadele. Ostulepingut sõlmides kohustus J. Porteus mitte taotlema krundiõigust Ingerimaa-poolsele rannaalale. Kampersholmi saare sai J. Porteus enda valdusse päriilikult. Juhul kui J. Porteus või tema pärijad soovisid saart müüa, oli Saksa kirikul ostueesõigus.⁷⁹

Siinkohal on oluline märkida, et eespool viidatud kuninglik luba saare ostmiseks väljastati 22. veebruaril 1689 just tulenevalt J. Porteuse lubadusest seada saarel sisse laeva-

ehitus. Kuninga kirjast ilmneb, et J. Porteus oli andnud lubaduse ehitada esimene laev valmis sama aasta suveks.⁸⁰ Võimalik, et oma esimest laeva asus ta ehitama juba 1688. a. lõpus või 1689. a. alguses. Nimelt kirjutas kindralkuberner J. Sperling 13. juunil 1689 Narvast kuningas Karl XI-le, et päev varem oli Narvas vette lastud esimene kohapeal ehitatud 150-lastiline alus. Kindralkubeneri sõnul oli tegu üldse esimese Narvas ehitatud laevaga. Samuti olid käimas juba ettevalmistused järgmise laeva ehitamiseks. Laevaehituse edasise edukuse sidus Sperling võimalustega osta Vene metsamaterjale.⁸¹ On arusaadav, et J. Sperling pidas silmas n.-ö. suuremahuliste kaugsõidulaevade ehitamise algust, mis vajasid spetsiaalseid laevaehitusverfe ja sisseseadet, sest väikealuseid oli Narvas varemgi ehitatud.

Laev, millest J. Sperling nii pidulikult kuningale teatas, oli 150-lastine alus, millele narvalased panid tema esistaatust silmas pidades ainumõeldava nime – „Carolus”, dokumentides ka „Carolus von Narva” ja „Carolus XI”. 6. augustil 1689 mõtsid bürgermeister J. Chr. Schwartz ning raehärrad Nicolaes Brüning ja Jochim Dittmer uue laeva üle, märkides, et laev oli ülatekil esija tagatäavi vahel 106 jalga pikk, suure luugi juures 25½ jalga lai, samas kohas 16½ jalga kõrge ning võis peale võtta kuni 40 kahurit. Samal päeval tutvustati Narva raele laeva omanikke, kelleks olid Narvast J. Porteus ise, rentmeister A. Christersson Lilljegen, Thomas Lofftus, Johan Rodde, Gödert Hartmann, William Kettelwell, Albert Nummens; Tallinnast Dierich Rodde, Berend Rodde, Thomas Haks, Caspar Knieper ja Peter Knack; Stockholmist Berend Koch ja Adrian Tretzel. Laeva kipriks oli eelmainitud tallinlane Peter Knack. Laeva osad jagunesid reederite vahel kas 1/16 või 1/8 kaupa.⁸²

⁷⁷ EAA, f. 1646, n. 1, s. 97 (väljavõte Narva rae 7. veebruari 1685. aasta protokollist).

⁷⁸ EAA, f. 1646, n. 2, s. 270 (J. Porteuse taotluse vahendas Narva raele tema vend Reinhold Porteus).

⁷⁹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 1995 (Narva rae 3. juuli 1689. a. leping J. Porteusega), sama kontseptina: EAA, f. 1646, n. 1, s. 2411.

⁸⁰ RA, Riksregistraturet, vol. 520.

⁸¹ RA, Livonica II, vol. 188.

⁸² LVVA, f. 7402, n. 2, s. 6; EAA, f. 1646, n. 1, s. 813, 2411, 2413, 2802. Vt. ka: H. von Bruiningk. Das Geschlecht von Bruiningk in Livland. Riga, 1913, lk. 84, viide 2.

1690. aastate keskel hakkasid Narvas laevu ehitama ka J. Tunderfeldti pärijad. Narva 17. saj. lõpu laevaehituse lähem ülevaade on aga juba mõne teise artikli teema.

Olgu siinkohal märgitud, et 1689. a. esitas kuninglikule majesteedile palve saada luba oma tuulejõul töötava saeveski sisseseadmiseks ka J. Porteuse vend Reinhold Porteus. Nimelt oli viimane kuningale teatanud, et ta on juba mitu aastat tegutsenud oma venna abilisena puidukaubanduses. Lisaks oli R. Porteus võtnud nõuks astuda Narva kodanikuks. Üldiselt kuningas toetas tuuleveski mõtet, kuid ehituseks vajalik koht, milleks R. Porteuse kujutluses oli samuti sobilik mõni Narva jões asuv saar, tuli tal enesel leida. Kuninga kirjutas J. Sperlingile märgitakse üht Narva rootsi kogudusele ja superintendendile kuulunud jõesaart, mille müümist ei saanud aga ei kuningas ega kindralkuberner koguduselt nõuda. Viimase keeldumise korral pidi J. Sperling kaasa aitama mõne teise sobiliku koha leidmisel.⁸³ Tõenäoliselt R. Porteus tuuleveski ehitamiseni siiski ei jõudnud. Vähe-malt arhiiviallikatest andmeid selle kohta pole õnnestunud leida. Narva 1689. ja 1690. a. portooriumiraamatud näitavad küll kahel korral saeveskivarustuse toomist R. Porteuse nimele,⁸⁴ kuid tõenäoliselt oli ta endiselt oma venna teenistuses. Samas ei näita 1690. aastate portooriumiraamatud, et R. Porteus oleks metsakaubandusega seotud olnud.⁸⁵

J. Tunderfeldt ja kroonu sae- ja viljaveskid 1680. aastatel

J. Tunderfeldti monopoliõiguse tühistamise üheks põhjuseks võis olla asjaolu, et veel 1680. aastate alguseks ei olnud ta suutnud Narvas lubatud laevaehitust alustada. Oma osa oli kindlasti ka Narvas neil aastatel alguse

saanud aktiivsel nii era- kui ka riiklikul ehitustegevusel; viimane vajas suurel hulgal saematerjali.

Puidumonopoli asemel saavutas J. Tunderfeldt 1685. aastal ainuõiguse jahvatada Narva lähiümbruses vilja. Kuna see tehing seondub otseselt tema saetööstuse arendamisega, tasub sellel lähemalt peatuda. Nimelt oli millalgi 1684. a. kuningliku majesteedi poole pöördunud rentmeister A. Christersson Lilljegren, kes, tuginedes talle 1662. ja 1671. a. antud resolutsioonile, soovis hakata rajama oma maadele viljaveskit, mis, nagu järgnevatest materjalidest ilmneb, ei pidanud enam olema ainult oma pere vajaduste katteks, vaid pidi rahuldama laiemat hulka inimesi. Kuna Karl XI-l, tõenäolisemalt tema nõustajatel, tekkis kahtlus, et rentmeisteri viljaveski ehitus hakkab nii kroonu kui ka teistele viljaveskitele kahjulikku konkurentsi pakkuma, andis ta 29. oktoobril 1684 kindralkuberner J. Sperlingile korralduse asja uurida.⁸⁶

Oma 30. aprilli 1685 kirjas kuningale mõõnis J. Sperling, et A. Christersson Lilljegreni veskit võivad hakata vilja jahvatamiseks kasutama nii linnakodanikud kui ka garnison. Seejuures võis kroonu viljaveski Joalas tulevikus tööpoolest kannatada mõningat kahju, mistõttu veski rentnikud olid juba kuninglikult kammerkolleegiumilt taotlenud rendisumma alandamist. Rentnikud tõid siiski tekkinud raskuste peapõhjuseks kindluste ehitustöödele toodud töölisel. Arvatavasti peeti silmas seda, et fortifikatsioonitöödele toodud sõduritele tuli vilja jahvatada tasuta. Oli ka terve hulk pettusi, mis takistasid rahade laekumist. Sellises olukorras teataski J. Tunderfeldt, et ta on kindlatel tingimustel nõus oma kulddega arendama nii kroonu vilja- kui ka saeveskit. J. Sperlingi väitel lisandus tema kirjale linnusekrahvi vastav selgitustekst, mida aga kirja juures pole säilinud.⁸⁷

⁸³ RA, Riksregistraturet, vol. 520 (Karl XI J. Sperlingile Stockholmis 22. veebruaril 1689).

⁸⁴ EAA, f. 1646, n. 1, s. 1073, 1074.

⁸⁵ Teadaolevalt saatis ta nii 1689. kui ka 1690. a. vaid ühel korral puitmaterjali Amsterdam: EAA, f. 1646, n. 1, s. 1073, 1074. Ka A. Soom oli arvamisel, et R. Porteuse saeveski tööd ei alustanud ja mees jäi ise oma venna teenistusse: A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 70.

⁸⁶ RA, Riksregistraturet, vol. 487.

⁸⁷ RA, Livonica II, vol. 186 (J. Sperling Karl XI-le 30. aprillil 1685).

Saadud selgituste peale teatas Karl XI 26. mail 1685 J. Sperlingile, et tema arvates oli J. Tunderfeldti pakkumine põhjendatud, mistõttu võis viimasele võimaldada uue viljaveski ehitamist. J. Sperlingi ülesandeks jäi temaga vastav leping sõlmida, mille kuningas lubas seejärel ka kinnitada.⁸⁸

Tuginedes J. Tunderfeldti lubadusele ja Karl XI loale, sõlmisidki s. a. 2. novembril kindralkuberner J. Sperling ja linnusekrahv J. Tunderfeldt lepingu kroonu vana saeveski kolimiseks jõe mööda allapoole vana viljaveski juurde. Vabanenud kohale Joala küla juures tuli J. Tunderfeldtil ehitada uus, kahe paari kividega viljaveski. Kõik kulud lubas J. Tunderfeldt enda peale võtta. Riik omalt poolt andis talle uue valmiva vilja- ja vana saeveski tasuta kahekümneks aastaks kasutada, alustades 1686. a. jaanipäevast. Soodusaja möödudes pidi sõlmitama rendileping, kusjuures J. Tunderfeldtil või tema järglastel oli selleks eelisõigus. Vana vilja- ja saeveski, mis alates 27. augustist 1680 olid viieks aastaks rendil Chr. von Kocheni käes, läksid nüüd samuti J. Tunderfeldtile rendile, vastavalt 800 ja 300 hõbetaalri eest aastas. Seejuures ei tohtinud teistel ettevõtjatel peale linnusekrahvi viljaveskeid Narva jõe ääres olla. Samuti ei olnud lubatud linnas ja eeslinnas kasutada käsikive. Narva ja Ivangorodi garnisoni inimesed alamatest ohvitseridest lihtsõjaväelasteni ning fortifikatsioonitöödele toodud 600 ehitajat said õiguse vilja tasuta jahvatada. Kui aga ehitusele komandeeritud meeste arv ulatus üle näidatud arvu, pidi riik jahvatamiskulud korvama, arvestades summa rendist maha. Omalt poolt kohustus J. Tunderfeldt talle antud soodustuste eest kahel esimesel aastal andma fortifikatsioonitöödele tasuta 1200 praaklauda ja sellele lisaks nii palju saepalke kui vaja.⁸⁹ Samas ei ole teada, kas Narva ümbruse teised viljaveskid, nt. A. Christersson Lilljegreni oma,

pidid oma tegevuse lõpetama või võimaldati neil vilja edasi jahvatada piiratud tingimustel. Oletada võib, et n.-õ. keelatud veskite sulgemine võttis aega, nagu ilmneb ka ühest nimeliselt mainimata jäänud, kuid tõenäoliselt J. Tunderfeldti kaebusest J. Sperlingile 1687. aastast. Kaebuse alusel välja antud korralduses käsitles kindralkuberner keelatud veskitena käsiveskeid ja iseäranis rentmeister A. Christersson Lilljegreni vesiveskit. Probleemiks on olnud ka jahvatatud vilja toomine Narva nii Ingeri- kui ka Eestimaalt.⁹⁰

J. Tunderfeldti põhitegevus oli aga seotud saeveskitega. 31. märtsist 1685 on säilinud üks tema tööleping 16 Joala küla vabadikuga (*bobullen*), kes kohustusid sel aastal Narva kosest ülevalpool asunud sadamakohas (*Pristan*)⁹¹ vastu võtma saabuvaid palke, need seal ladustama, ning kui saeveskid kevadel tööd alustasid, tooma palgid nii kroonusaevski kui ka saarel asunud saeveskite juurde. Palke tuli *Pristan*´i juurest allavoolu lasta kuni sügiseni, et veskid oleksid alati palkidega varustatud. Mainitud töö eest pidi iga talupoeg saama 20 vasktaalrit ja tündri rukist, lisaks kõik ühiselt kolm vaati õlut. Edasi kohustusid talupojad kroonuski juures maale tarima tuhat nelja sülla pikkust palki. Saja palgi eest pidid nad saama 12 vasktaalrit. Sama kogus samadel tingimustel tuli neil viia ka saarele. Lisaks läks sinna veel 2 1/3 ja 2-süllaseid palke, mille eest nad pidid saama seitse vasktaalrit saja palgi eest. Selle töö eest maksti igale talupojale juba ette tünder rukist ning tuhande 4-süllase palgi eest kokku 120 vasktaalrit.⁹²

Neil aastatel on J. Tunderfeldt hakanud Narva lähistel valmistama köisi (*Repslageri*). Nimelt teatas kindralkuberner J. Sperling oma avaliku teadaandega 26. novembril 1685, et linnusekrahv J. Tunderfeldt oli linna krundile väljaspool Narva eeslinna jõe äärde rajanud köiepunumismanufaktuuri koos kallite hoonetega, milles majutada käsi-

⁸⁸ RA, Riksregistraturet, vol. 490.

⁸⁹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3480.

⁹⁰ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2796 (J. Sperlingi teadaande kontsept 4. veebruarist 1687).

⁹¹ *Pristan* on hilisem Kulgu sadam. Sadamakohast veidi ülesvoolu suubus Narva jõkke Pljussa jõgi, mida mööda parvetati allavoolu Vene metsamaterjali.

⁹² EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794.

töölisi, aga ka võõraid ja reisil viibivaid inimesi. Köiepunumisel kasutati kanepit, mida toodi Narva suurel hulgal. Valmis köied läksid eksporti. J. Sperlingi sõnul oli ettevõtte kasuks üldisele heaolule, samuti suurendas see riigi tollisissetulekuid. Ettevõtte juurde soovis J. Tunderfeldt saada õigust pruulida õlut ja põletada viina ning neid koos välismaa jookidega müüa, samuti oma hooneis reisijaid majutada. Kindralkuberner andis J. Tunderfeldtile ajutise nõusoleku,⁹³ kuid lõpliku loa saamiseks pöördus J. Tunderfeldt 4. detsembril 1685 Karl XI poole. Samas kirjas mainiti ka W. Kettlewelli soovi seada Narvas sisse tubakapunumise manufaktuur.⁹⁴ Kuningas edastas kindralkubeneri kirja 27. detsembril Kommertskollegiumile lahendada.⁹⁵ Viimane tegeles selle küsimusega terve aasta ja jõudis J. Tunderfeldti toetava otsuseni. Kollegium oli seisukohal, et kanepi väljaveo asemel on riigile kasulikum seda eksportida töödeldud kujul, antud juhul köite näol. Samas kohustati J. Tunderfeldti alkoholiaktsiisi maksma.⁹⁶ 30. detsembril 1686 teatas Karl XI Kommertskollegiumile oma otsusest võimaldada J. Tunderfeldtil kõrtsi pidada.⁹⁷ Ametlikult informeeris kollegium kuninga otsusest J. Sperlingit alles 7. juulil 1687.⁹⁸

J. Tunderfeldti köiepunumissettevõtte kohta on veel teada, et ta soovis erinevaid köisi Hollandisse müüa. Seejuures tekkinud tal aga takistus, kui Amsterdamis võimud keelasid välisriikidest köite sisseveo. Kollegium leidis, et keeld läheb vastuollu Rootsi ja Madalmaade Generaalstaatide vahel sõlmitud kaubanduslepinguga.⁹⁹ J. Tunderfeldti sooviks oli, et kollegium informeeriks juhtunust nii kuningat kui ka Rootsi saadikut Haagis, et esile kerkinud takistus kõrvaldataks.¹⁰⁰

J. Tunderfeldti rendimõisad saamanufaktuuride teenistuses

Kui kuninglik majesteet andis 19. juunil 1678 linnusekrahv J. Tunderfeldtile õiguse seada sisse uusi saeveskeid nii Joala küla juures kui ka redutseeritud mõisates mujal Ingerimaal,¹⁰¹ otsustas toonane kindralkuberner J. J. Taube anda J. Tunderfeldti käsutusse Ingerimaal 2 *obs*'i maad,¹⁰² millest 1 1/3 *obs*'i oli talupoegadega asustatud ja ülejäänud mitte. J. J. Taube sõlmis linnusekrahviga 10. oktoobril 1678 rendilepingu Poritza¹⁰³ jõe juures asuvate maade kohta. Sõlmitud rendilepingu kinnitas kuningas 30. augustil 1680,

⁹³ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794.

⁹⁴ SRA, Livonica II, vol. 186.

⁹⁵ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794. Märkus kirja edastamise kohta on tehtud ka J. Sperlingi 4. detsembri kirjale.

⁹⁶ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794.

⁹⁷ Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar, IV, lk. 701–702. W. Kettlewelli tubakapunumise manufaktuuri kohta vt. lähemalt: E. Küng. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses, lk. 332, viide nr. 390.

⁹⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794. Teade kuninga otsusest pidi siiski Narva jõudma kohe pärast selle langetamist. Seda tõendab kas või Narva rae esindaja Stockholmis Samuel Eosanderi kiri J. Tunderfeldtile 4. jaanuarist 1687 (samas).

⁹⁹ Mõeldud on tõenäoliselt 1679. aastal sõlmitud Madalmaade-Rootsi merelepingut ja 1681. aasta rahu- ja kaubanduslepingut: J. T. Lindblad. Evidence of Dutch-Swedish Trade in the 17th Century. – Baltic Affairs. Relations between the Netherlands and North-Eastern Europe 1500-1800. Ed. By J. Ph. S. Lemmink, J. S. A. M. van Koningsbrugge. (Baltic Studies I). Nijmegen, 1990, lk. 214–218; J. I. Israel. Dutch Primacy in World Trade 1585–1740, lk. 302.

¹⁰⁰ RA, Kommerskollegium, huvudarkivet, registratur. B I a, vol. 26 (1687) (Kuninglik Kommertskollegium Karl XI-le 14. juunil 1687). Samast viidatud kirjast ilmneb, et hollandlased olid hakanud takistama ka teiste Rootsis valmistatud manufaktuuritoodete sissevedu, eelistades toormaterjali pool- ja valmistoodetele.

¹⁰¹ RA, Riksregistraturet, vol. 436.

¹⁰² Ingerimaal kasutatav maa-arvestusühik oli maksustusfunktsiooni mõttes sarnane Eesti- ja Liivimaal kasutatud adramaaga.

¹⁰³ 17. saj. materjalides esinev *Poritza* (a) asub tänapäeval Leningradi oblastis Kingissepa rajoonis, kannab Poretšje nime ja asub Hrevitsa (17. saj. allikates Poritza jõgi) jõe Luuga jõe suubumise kohal.

põhjendades seda asjaoluga, et tööd ühe saeveski ehitamiseks olid juba käigus. Kuninga sõnul oli J. Tunderfeldt muutnud kasutult seisnud koha riigile tulutoovaks.¹⁰⁴

14. aprillil 1681 tegi Karl XI Kammerkolleegiumile korralduse, et see, edendamaks J. Tunderfeldti saetööndust Ingerimaal, sõlmiks linnusekrahviga lepingud Wetkowa ja Onstapeli mõisa rendilevõtmise kohta.¹⁰⁵ Tulenevalt kuninglikust tahtest sõlmiski kolleegium J. Tunderfeldtiga 12 aastaks rendilepingud nii Wetkowa ja Onstapeli kui ka Klönna ja Jesterbina¹⁰⁶ mõisa kohta. Linnusekrahvi käsutusse läks kokku 41 52/60 *obs*'i asustatud maad ja 13 27/30 asustamata maad. Rendina pidi J. Tunder aastast andma igalt asustatud adramaalt 20 tündrit vilja. Asustamata maad olid kuus esimest aastat rendivabad.¹⁰⁷ Kõik mainitud mõisad¹⁰⁸ paiknesid üksteisele lähedal ning neist oli võimalik saematerjali vedada mööda Luuga jõe Rosona jõkke ja sealt Narva jõe suudmealale.

Siiski kujunes vaid Poritzast oluline metsatöönduskeskus. Juba 1684. aasta paiku jäi J. Tunderfeldt Wetkowast ja Klönnast ilma. Nimelt esitas ooberst Mauritz Velling Karl XI-le taotluse vahetada mõned maad, millest ta reduktsiooni tõttu Ingerimaal ilma oli

jäänud, sealsamas provintsis asunud maade vastu. 23. mail 1683 tegi kuningas kindralkuberner J. Sperlingile korralduse võimalikku vahetust uurida, nimetamata seejuures, millised need vastu antavad maad võiksid olla.¹⁰⁹ J. Sperling delegeeris saadud ülesande kindralkubermangu ametnikule Daniel Krämerile ja alles viimase aruannetes kerkisid esile J. Tunderfeldtile renditud Wetkowa ja Klönna. Sisuliselt otsustati asi M. Vellingi kasuks, ehkki D. Krämeri uurimistulemused viitasid vahetatavate maade erinevusele. J. Tunderfeldt andis seepeale sisse kaebuse, milles kirjeldas tema poolt tehtud suuri kulusi saeveskite sisseseadmisel ja sedagi, et saetööstus teenis puiduekspordi huve, mis omakorda andis riigile tollisissetulekuid. Kogutud materjalid edastas J. Sperling 18. veebruaril 1684 kuninglikule majasteedile.¹¹⁰

Linnusekrahv J. Tunderfeldti kaebus tuli Stockholmis arutluse alla 6. augustil 1684.¹¹¹ Säilinud materjalidest ilmneb, et J. Tunderfeldt arvas, nagu jääks ta Wetkowa ja Klönna mõisa kõrval ilma ka Poritzast. Linnusekrahv väitis, et ta oli neid mõisaid märkimisväärselt edendanud; neisse saeveskeid sisse seades suuri summasid paigutanud. J. Tunderfeldti sooviks oli, et ta

¹⁰⁴ RA, Riksregistraturet, vol. 454. Karl XI avalikust kirjast J. Tunderfeldtile ilmneb rendilepingu sõlmimise aeg – 10. oktoober 1678. Sama dokument: EAA, f. 1646, n. 2, s. 20.

¹⁰⁵ RA, Riksregistraturet, vol. 460; Sama korraldus: EAA, f. 1646, n. 1, s. 2786. 17. saj. allikates esinev *Wetkowa* mõis asub Poritza külast ülevalpool Hrevitsa jõel ja kannab tänapäeval *Vetki* nime. *Onstapel* (*Onstopel*?) omakorda asub Vetkist ülevalpool, *Hrevitsa* Onstapeli nimelisel harujõel. Wetkowa mõis oli enne J. Tunderfeldtile rentimist assistentnõunik Hinneli valduses. Viimase sõnul oli ta mõisa oma kasutusse saanud peaaegu laostununa ja mõisahoonete ehitamiseks ja maade harimiseks sinna suuri summasid kulutanud. Nii ei olnud ta nõus mõisa enne loovutama, kui tema kulutused said korvatud. Hinneli investeeringute suuruse väljaselgitamiseks lasi kindralkuberner M. Schultze 28. juulil 1681 käsknik D. Krämeril moodustada neljaliikmelise uurimiskomisjoni, mille kaks liiget esindasid Hinnelit ja kaks Tunderfeldti: EAA, 1646-1-2786.

¹⁰⁶ *Klönna* (Klenna) asub Poritza mõisast Luuga jõe mööda allpool. *Jesterbina* (Jastrebin) Vetkist ülevalpool Hrevitsa jõel.

¹⁰⁷ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2786 (Kuningliku Kammerkolleegiumi teadaanne Ingerimaa kindralkubernerile M. Schultzele 6. juunist 1681). EAA, f. 1646, n. 1, s. 2786 (M. Schultze teadaanne D. Krämerile Narvas 17. juunist 1681).

¹⁰⁸ 6. juuni 1681. a. korralduses nimetatakse Wetkowitz, Onstapelit, Klönnat ja Jesterbinat kõiki mõisateks. Samas on ühes käsknik D. Krämeri poolt koostatud ülevaates osadest J. Tunderfeldti mõisatest Klönnat nimetatud külaks: RA, Livonica II, vol. 186.

¹⁰⁹ RA, Riksregistraturet, vol. 477.

¹¹⁰ RA, Livonica II, vol. 186. J. Sperlingi 18. veebruari 1684. a. kirjale oli lisaks J. Tunderfeldti dateerimata palvekirjale lisatud ka D. Krämeri aruanne 18. jaanuarist s.a.

¹¹¹ Sel kuupäeval on ühele J. Tunderfeldti supliigile tehtud märkus selle läbivaatamise kohta: RA, Livonica II, vol. 212.

nimetatud mõisate eest saaks Ingerimaal vastu võrdväärseid või isegi paremaid maid. Kirjale tehtud märkuse kohaselt oli linnusekrahvi sõnu suurtest kulutustest saeveskite ehitamisel kinnitanud ka kindralkuberner J. Sperling.¹¹² Tõenäoliselt võeti Wetkova ja Klønna J. Tunderfeldtilt siiski ära, ehkki mingit kirjalikku teadet selle kohta ei ole õnnestunud leida. Poritza oli aga tema perekonna valduses veel 17. saj. lõpus. Osa mõisate tagasivõtmisele viitab kaudselt ka üks punkt Rootsi saadikutele 1684. a. Moskvasse kaasa antud instruksioonis, mille järgi oli Ingerimaa talupoegi Venemaale põgenevad ning Vene tsaari alamad olid käinud Ingerimaa mõisatest hobuseid varastamas. Kahju kannatanud Rootsi alamate mõisate hulgas mainitakse ka J. Tunderfeldti mõisaid Onstapelit ja Jesterbinat ning Knebkullat.¹¹³ Wetkawat ja Klõnnat, nagu ka kindlalt talle kuulunud Poritzat, aga ei nimetata.

Kohe pärast esimese rendilepingu sõlmimist 1678. aastal on J. Tunderfeldt asunud Poritzasse saeveskit rajama. Sellele viitab üks Ingerimaa rüütel- ja maiskonna dateerimata kaebus J. Sperlingile J. Tunderfeldti peale, kes oli Poritza jõekesele hakanud veskitammi ehitama ja sellega jõevoolu sulgenud.¹¹⁴ Eelmainitud D. Krämeri aruandes 18. jaanuarist 1684, mis puudutas kõiki J. Tunderfeldti Ingerimaal asunud rendikohti, öeldakse Poritza saeveski kohta, et see on märkimisväärne (*ahnseenligt Sägebruuk*). Samas ei näita D. Krämer, et J. Tunderfeldtil oleks teistes kohtades saeveskeid olnud, ehkki linnusekrahv ise nimetab oma palvekirjas Wetkowast ja Klõnnast kirjutades saeveskeid mitmuses (*meine Sagereyen*).

Arvestades J. Tunderfeldti Ingerimaa rendimõisate lähedust üksteisele, võib oletada, et tema erinevate mõisate talupojad töötasid Poritza saeveskis.

12. juulil 1682 vabastas Karl XI J. Tunderfeldti rendimõisad kõikidest erakorralistest kontributsioonidest ja koormistest.¹¹⁵ Samal aastal taotles J. Tunderfeldt oma Ingerimaa mõisate talupoegadele vabastust ka küüdi kohustusest.¹¹⁶ Kas tema talupojad soovitud vabastuse said, jääb ebaselgeks, küll on kuningas oma 10. veebruari 1685. a.¹¹⁷ korraldusega vabastanud sõjaväkke värbamisest need talupojad, kes töötasid saeveskites.¹¹⁸ Nimelt on linnusekrahv Karl XI-le kaevanud, et ohvitserid olid tema töörahvast purjujootmisega sõjaväkke keelitanud, mistõttu ta kartis, et saeveskid on inimeste nappusel sunnitud töö peatama.¹¹⁹

Narva manufaktuuriettevõtted kaasaegsete kirjeldustes

Eespool oli juttu Narva kosel asunud vesiveskite mainimisest ja joonisest A. Goeteerise ning A. Oleariuse reisikirjas. Ühe värviküllasema Narva veskite kirjelduse on üles tähendanud Johan Gabriel Sparwenfeld, kes osales 1684. a. Conrad Gyllenstierna juhitud Rootsi suure saatkonna koosseisus diplomaatilisel missioonil Venemaale. Rootsi kultuurilukku on J. G. Sparwenfeld läinud slavistina. Oma reisimärkmetes mainib ta Narva veskeid kolmel korral. Nii kirjutab ta: „Poole miili kaugusel linnast on linnusekrahvil [J. Tunderfeldtil – E. K.] Narva jõel väga suur saeveski. Sellel on kaheksa saelehte ja see lõikab kaheksa

¹¹² RA, Livonica II, vol. 212.

¹¹³ Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet, dokument nr. 49, lk. 257.

¹¹⁴ EAA, f. 1656, n. 1, s. 16.

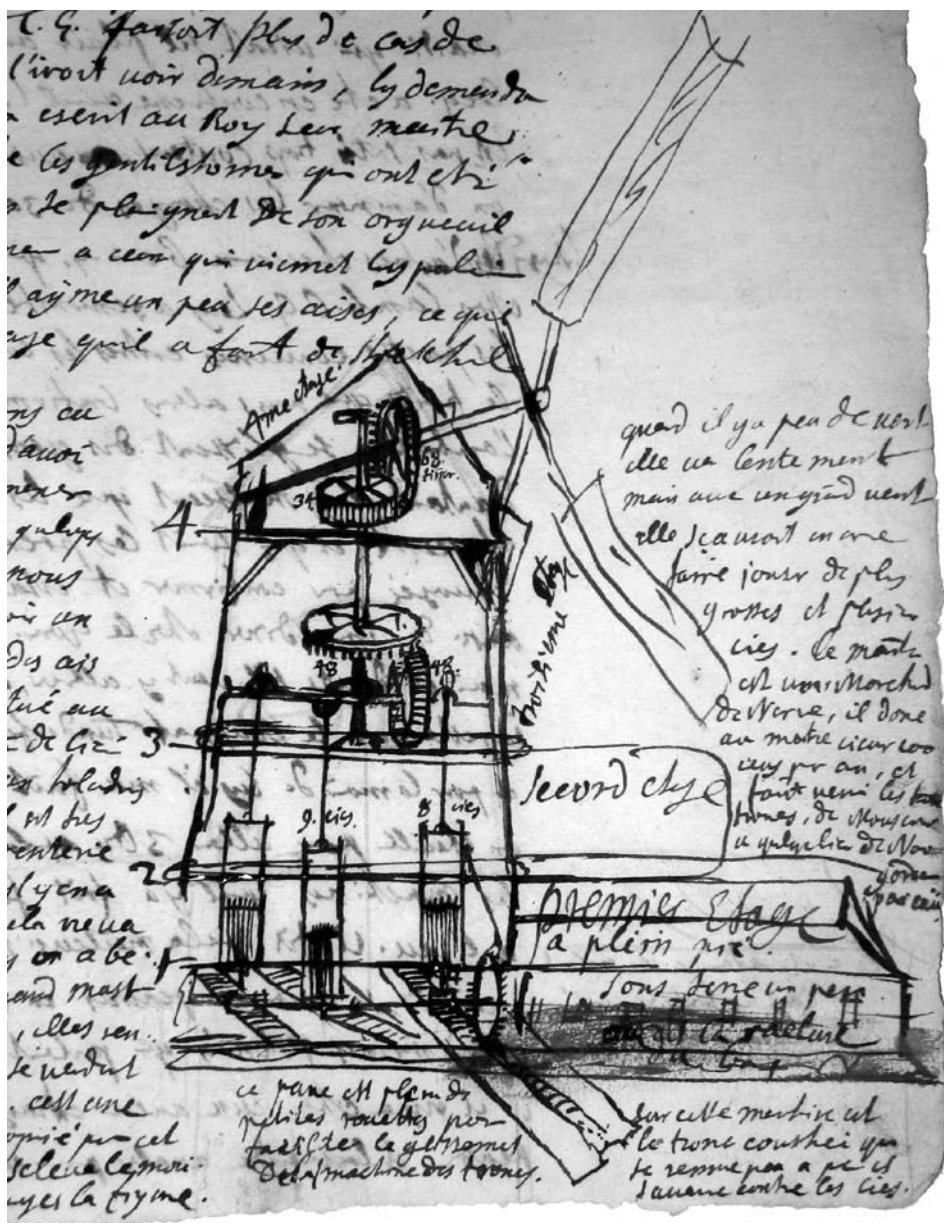
¹¹⁵ EAA, f. 3287, n. 1, s. 165 (Ingerimaa kuberner H. von Fersen käsknik Daniel Krämerile, Narvas 8. jaanuaril 1683).

¹¹⁶ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3480 (J. Tunderfeldti pöördumine Ingerimaa kubeneri H. von Ferseni poole 2. septembrist 1682).

¹¹⁷ RA, Riksregistraturet, vol. 489.

¹¹⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 804 (Ingerimaa kindralkuberner J. Sperling komandant ooberst von Funkile, Narvas 29. aprillil 1685).

¹¹⁹ RA, Livonica II, vol 212 (J. Tunderfeldti dateerimata palvekiri Karl XI-le).

J. Porteuse tuule jõul töötav veski – joonis J. G. Sparwenfeldi 1684. aasta reisikirjast.

lauda kolme või nelja minutiga. Selle juures on üsna kiire kosk. Ma nägin seda 28. [veeb-ruaril 1684], kui ma koos Tunderfeldti pojaga saaniga seal käisin.”¹²⁰

Eriti väärtuslik on J. G. Sparwenfeldi kirjeldus 5. maist 1684 J. Porteuse tuule jõul töötavast saeveskist: „Ainus asi, mida me – kaks krahvi ja mõned teised ratsaväelased

¹²⁰ J. G. Sparwenfeld's diary of a journey to Russia 1684-87. Edited, translated and with a commentary by U. Birgegård (Slavica Suecana. Series A, Publications, vol. 1). Stockholm, 2002. Originaalkäsikiri asub: RA, Tidöarkivet, vol. 501.

ning mina ise – meelelahutuseks tegime, oli linnast välja ratsutama minek. Ja seoses sellega oli meil huvitav kogemus näha tuuleveskit, mis on tehtud laudade saagimiseks tuule abil. See veski asub Narva jõe kaldal, ¼ miili linnast väljas. Selle ehitas üks hollandlane ja see läks maksma enam kui 4000 eküüd. See on väga hästi tehtud ja on imeilus puusepatöö, ning ühe korraga saetakse 8–9 lauda, ja seal on kolm sellist saagide gruppi. Kuid see meetod ei ole nii kiire, kui on veega [saagides]. Siin vajavad nad kolm tundi, et lõpetada suure masti [saagimine]. Kuna aga saed on õhemad, teevad nad ka lauad ühetasasemad ning neid müüakse hollandlastele kaks või kolm kuldnat tükk. See on suur hoone, mõttudelt kohane selliseks asjaks, ja katuse keskel kõrgub tuuleveski, mis on kõigest üle. Vaata joonist. Kui on vähe tuult, liigub see aeglaselt, kuid suure tuulega võiks ta töötada jämedamate ja enamate saagidega. Omanikuks on üks Narva kaupmees. Ta annab saameistrile 100 eküüd aastas ja toob puidu Moskooviast vett mööda Novgorodi lähedusse.”

Veel korra mainib Sparwenfeld üht Tunderfeldti saeveskit, mis tõenäoliselt paiknes kusagil Ingerimaal, Narvast mitte kaugemal kui 30 km. Nii kirjutab ta: „Ta [– –] pakkus mulle hobust, et minna tema pojaga siit 3–4 miili kaugusele vaatama masinaid, mille ta oli lasknud teha, et saagida puitu vesiveskis.”¹²¹

Saeveskite rajamine Narva jõe äärde oli muljetavaldav kohapealgi. Nii saatis Liivimaa kindralkuberner Jacob Johann Hastfer 1688. a. varakevadel Pärnu litsentsiinspektori Johan Georg Mülleri tutvuma Narva jõe rajatud saeveskitega. See oli aeg, kui riiklikul tasandil kaaluti Pärnus madalmaalastele puidukaubanduse võimaldamist ja kohapealse saetööstuse rajamist.¹²² Tänu sellele koman-

deeringule on meie käsutuses nii Narva saekui ka teiste veskite kirjeldus.

Pärnus tagasi olles kirjutas J. G. Müller kindralkuberner J. J. Hastferile 6. aprillil 1688 aruande, märkides: „...kuna [veskite – E. K.] rattad olid koost lahti võetud, nagu talviti juhtub, siis ei olnud peale panipaikade aga midagi näha, siiski ei saa jätta mainimata, et kose juures Joalas on õige toredad saeveskid, mille töö on korraldatud nii, et mõlemad esimesed tööliselid päästavad [saetavad palgid – E. K.] ühekorraga lahti, teised lõikavad ära veel olemasolevad ebaühtlased küljed ja kaared, kolmas salk jaotab 4-kandilisi palke ühe ropsuga nii palju kordi, kui soovitud, ning viimased annavad laudadele ühesuguse pikkuse vastavalt soovile.

Vett, mida selle ülekülluse tõttu ei sääseta, võib selles kohas vähese vaeva ja kulddega, nii nagu vaja ning kuhu soovitakse, ainult ojakese kaevamisega juhtida; mistõttu on lisaks saeveskitele sinnaasamasse ehitatud 2 kuue käiguga viljaveskit, millised lakkamatult töötada võivad; üks 4 paari pressidega vanustöököda, üks vase-, üks teritus- (?) ja üks viljapeksuveski.

6 miili sealt eemal peavad leiduma veel teisedki toredad veskid, millised kuuluvad samuti linnusekrahv Tunderfeldtile, kuhu äärmiselt halbade teede ja jõgede ohtlikkuse tõttu, nii väga, kui ka ei oleks soovinud, ei saanud minna, vaid vete murettekitava ülevoolamise tõttu oli mul kaalukas põhjus tagasi rutata.

Üks kurioosne tuuleveski, mis asub kohe linna lähedal, mis peaks lõikama rohkem laudu kui vesiveskid, on oma kalliduse tõttu vähe mainimist väärt, sest, nagu öeldakse, peaks see olema 3000 rtlr. [maksma läinud].”¹²³

Viimati mainitud, J. G. Mülleris palju imestust tekitanud tuuleveski sai kuuluda ainult J. Porteusele.

¹²¹ Sealsamas.

¹²² E. Küng. Pärnu metsakaubandusest 17. sajandi viimasel veerandil. – Pärnumaa ajalugu, vihik 3, artiklite kogumik 2, Pärnu, 2000.

¹²³ RA, Livonica II, vol. 90 (J. G. Mülleri raport on lisana J. J. Hastferi kirja juures Karl XI-le Riias 30. aprillil 1688). J. G. Mülleri raportit on refereeritud: A. Soom. Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert, lk. 97.

* * *

Narva sae- ja muud veskid said tegutseda Põhjasõja puhkemiseni. Christian Kelch kirjutab oma kroonikas, kuidas venelased põletasid 1702. a. Ingerimaal asunud saeveskeid, millest üks kuulus Tunderfeldti perekonnale. Samuti on kroonikas juttu samal aastal ühe Joala küla juures kosel asunud veski mahapõletamisest vaenuvägede poolt. Mis laadi veskiga oli tegu, seda kroonik ei selgita. Narva vallutamise eel 1704. a. mainib Chr. Kelch veel ka Narva jõe juures paiknenud Axeli veskit (*Axels Mühle*),¹²⁴ mis tõenäoliselt oli nime saanud selle kunagiselt omanikult Axel Christersson Lilljegrenilt. Et Tunderfeldti perekonna veskid olid sõjategevuses hävinud (*af fienden ruinerade Sågevärcken*), ilmneb ka ühest Kuningliku Kommertskollegiumi 18. juuni 1703. a. kirjast Narva raele. Sama dokumendi teatel oli J. Tunderfeldti pärijate esindaja Georg Tunderfeldt ise maalt lahkunud ja viibis kollegiumi teatel Akeni (samuti võimalik, et Aachen) linnas Saksamaal.¹²⁵

Kokkuvõtteks võib öelda, et eelnev artikkel on ainult põgus pilguheit ühte kapitalistlikku ettevõtlusvormi – manufaktuuriettevõtlusse – varauusaegses Narvas ja selle lähiümbruses. Paraku ei tea ikkagi täpselt, kui palju erinevaid veskeid Narva jõel ja selle ümbruses asus. Manufaktuurid ja erinevad veskid (sae-, vilja-, vase-, vanutusveskid) tekkisid Narva jõeale tänu soodsa energiaallika – kiireloomulise ja suure vee-massiga jõe – olemasolule. Samas soosis kapitalistlike majandussuhete arengut nii terves riigis kui ka selle provintsidest merkantilistlikult mõtlev Rootsi keskvoim, kes toorainete väljaveole eelistas töödeldud või lausa valmistoodangu tarnimist Lääne-Euroopasse. 17. sajandi lõpu sõdade tõttu vajas Lääne-Euroopa suurtes kogustes

metsa ja metsasaadusi. Manufaktuuriettevõtted koondasid inimesi, pakkusid masilisemalt tööd, suurendasid kohapealset raharinglust ning kaupade edasimüügil pakkusid riigile tollisissetulekuid. Manufaktuurid eeldasid riskialtimat ettevõtjat (Narva puhul C. Pöppelmann, J. Perssohn, J. Tunderfeldt, J. Porteus ja A. Christersson Lilljegren), kes otsis väljast lisakapitali ja vajalikke tehnoloogilisi teadmisi. Rootsi ülemereprovintsidest saavutas manufaktuuriettevõtlus rahvusvahelise mõõtme vaid Riias, Narvas ja vähemal määral Nyenis. Narva manufaktuurid olid valdavas osas saeveskid, mis kasutasid esmajoones Venemaa puitu. 1660. ja 1670. aastatest säilinud Narva portooriumiraamatud näitavad metsa ja saematerjalide väljaveo järkjärgulise tõusu algust. Selgelt nähtub töödeldud puidu väljaveo osatähtsuse kasv. Massiliseks sai saematerjalide väljavedu 17. sajandi kahel viimasel kümnendil. Saeveskitest kasvas 17. sajandi lõpus välja laevaehitus.

Uurimus on valminud ETFi uurimisprojekti ETF6039 raames.

Enn Küng

(1963)

On lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1988, ajaloomagister 1992, ajaloodoktor 2001. Töötanud alates 1992 Eesti Ajalooarhiivis, 2005. aastast Tartu Ülikooli ajaloo osakonna dotsent. Uurib Läänemere maade 16/17. saj. poliitilisi ja majandussidemeid, s.h. kaubanduse ja kommunikatsiooni ajalugu.

¹²⁴ Ch. Kelch. Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707: nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister vers. von Johannes Lossius. Dorpat, 1875, lk. 307, 312, 407.

¹²⁵ EAA, f. 1646, n. 1, s. 35.